

Muâviye ve Hz. Osman'a Muhalefeti Ekseninde Ebû Zerr el-Ğifârî

Ahmet Güzel

Yrd. Doç. Dr., Akdeniz Üniversitesi İlahiyat Fakültesi
İslam Tarihi Ana bilim dalı Öğretim Üyesi
ahmetgzl2333@hotmail.com

Öz

Seçkin sahâbilerden birisi olan Ebû Zerr el-Ğifârî'nin Hz. Osman döneminde Rebeze'ye gönderilmesi, Halife'ye yapılan ciddi tenkitler arasında yer alır. İlk iki Halife ve Hz. Osman'ın ilk altı yıllık dönemlerinde iktidarla en ufak bir sorun yaşamayan Ebû Zerr, Hz. Osman'ın ikinci altı yıllık döneminde önce Şam valisi Muâviye'ye, sonra da Halife'ye muhalefet etmiştir. İstismara açık bir hüviyete sahip olan bu konunun tahlil edilmesi gereken bir arka plânından söz edilebilir. Ebû Zerr'in tepkisi o dönemde görülen zengin fakir arasındaki ekonomik dengesizliklere karşı olmuştur. Bu bağlamda Ebû Zerr, zenginlerin, nafakalarının dışında kalan mallarını fakirlere dağıtması gerektiğini dillendirmiş, gerekçe olarak da Tevbe sûresi 34. âyeti göstermiştir. Onun sosyal içerikli bu davranışı, toplumdaki zengin kesimi rahatsız etmiş, bu durum Şam valisi Muâviye tarafından Halife'ye bildirilmiştir. Ebû Zerr'in savunduğu fikirler kendisine başkaları tarafından dayatılan fikirler olmayıp, tamamen kendi fikirleridir ve diğer seçkin sahâbiler tarafından da destek görmemiştir. Toplumda meydana gelebilecek sınıf çatışmasını önlemek için Hz. Osman onunla istişare ederek onu Rebeze'ye göndermiştir. Sahâbilerin Medîne dışına çıkmalarına yönelik Hz. Ömer'in koyduğu yasağı kaldırması ve toplumda bariz bir şekilde görülen ekonomik dağılımdaki dengesizlikler, problemin Hz. Osman'la ilgili kısmını teşkil etmektedir.

Anahtar Kelimeler: Ebû Zerr el-Ğifârî, Hz. Osman, Muâviye, Muhalefet, Abdullah b. Sebe'.

Abu Dharr al-Ghifari on the Axis of His Opposition to Muawiyah and Usman

The exile of Abu Dharr al-Ghifari, one of the elite sahaba, to Rebeze during the term of Usman, has been the foundation of serious criticism directed at the Caliph. Abu Dharr, who had no problems with the government during the first two caliphs, or during the first six years of Usman, opposed first Muawiyah, the governor of Damascus, and then Usman during the second six years of the Caliph's term. It can be said that this subject, which has a character open to exploitation, has a background that needs to be analyzed. Abu Dharr's reaction was against the economical disparity seen in the period between rich and poor. In this context, Abu Dharr stated that the rich should distribute the remainder of their wealth after the subtraction of their sustenance needs, to the poor, and he indicated verse 34 of the Tevbe surah of the Quran as the basis. His behavior of social consciousness disturbed the rich sector of the society, and the Caliph was informed of the situation by Damascus governor Muawiyah. The ideas defended by Abu Dharr were absolutely his own ideas, and not imposed on him by others, and they were not supported by the other elite sahaba. In order to prevent a possible class conflict in the community, Usman consulted with him and sent him to Rebeze. The cancellation of the prohibition placed by Omer preventing the sahaba from leaving Medina, and the clearly apparent disparity in the distribution of wealth in the community constitute the part of the problem related to Usman.

Key Words: Abu Dharr al-Ghifari, Usman, Muawiyah, Opposition, Abdullah b. Saba'.

Atıf

Ahmet Güzel, Muâviye ve Hz. Osman'a Muhalefeti Ekseninde Ebû Zerr el-Ğifârî, Marife, Kış 2012, ss. 43-68

Giriş

Hz. Osman'ın hilâfeti, takip edilen siyaset ve meydana gelen olaylar bakımından iki döneme ayrılmıştır. İlk altı yıllık dönem (24–29/644–649) “sükûnet” ve “iyi idare” dönemi; ikinci altı yıllık dönem (30–35/650–655) ise “karışıklık” ve “kötü idare” dönemi olarak nitelendirilmiştir.¹ İslâm'da ilk fitne hareketleri Hz. Osman'ın ikinci altı yıllık döneminde meydana gelmiş, bu sebeple Halife'ye yönelik bir hayli tenkit yapılmıştır. Ona yapılan bu tenkitlerin temelini teşkil eden konulardan biri de, onun Ebû Zerr el-Ğifârî'yi Medîne'den Rebeze'ye göndermesi hâdisesidir.² Hz. Osman, uygulamalarına tepki gösteren bazı müslümanları sürgüne gönderdiği³ halde, bu sürgünler “Ebû Zerr'in Rebeze'ye gönderilmesi” kadar dikkat çekmemiş, üzerinde durulmamıştır. Bu durumu, onun sahâbî içinde temayüz eden önemli şahsiyetlerden birisi olmasıyla, tepkisinin topluma ve iktidara yaptığı tesir gücüyle ilişkilendirmek mümkündür.

Ebû Zerr'le ilgili kaleme alınan gerek müstakil, gerekse dolaylı yoldan ona temas eden eserlerde, onun hakkında farklı, bazen taban tabana zıt bilgilerle karşılaşırız. Bu tezatlıklar, rivâyetlerin membaı olan temel kaynaklardan kaynaklanmaktadır. Şu ifadeler çok manidardır: “Gerek Taberî (v. 310/922) ve ondan yaklaşık dört asır sonra yaşayan İbnü'l-Esîr'in (v. 630/1232) “*Hz. Osman ve Ebû Zerr'le ilgili rivâyetleri hoş görmediğimiz için kitabımıza almadık*”, şeklindeki ifadeleri, gerekse zaman zaman eleştiri konusu olan resmî tarih tezleri, tarihin birileri tarafından farklı saiklerle –bu saikler bazen Allah rızası da olabiliyor– kurgulanmak istendiğini göstermektedir...”⁴.

Sabri Hizmetli, Hz. Osman devri ve olaylarıyla ilgili rivâyetlerde karşılaşılan problemleri şöyle değerlendirir:

“...Bu devir ve olaylarıyla ilgili bize en tafsilâtlı haberler veren ve ilk râvilerden olan Ebû Mihnef Lût b. Yahyâ (v. 157/774) Muhammed b. Ömer el-Vâkıdî (v. 207/822) ve Seyf b. Ömer (v. yaklaşık 180/796)'in rivâyetlerini yan yana getirmek ve karşılaştırmak, ya da Tâberî (v. 310/923)'nin Tarihi'nin, İbn Sa'd (v. 230/844)'ın Tabakâtı'nın, Belâzürî (v. 279/892)'nin Ensâbı'nın konuyla ilgili haberlerini umûmî biçimde mukayese etmek, bu hakikati görmek için yeterlidir. Zira söz konusu râvilerin ve tarihçilerin her birisi olayları, hussûsî, dinî ve siyasi, içtimâî ve iktisadî temayüllerine göre haber vermektedir. Ebû Mihnef'in Şiî, Vâkıdî'nin Hz. Osman düşmanı, Seyf'in de Hâricî yanlısı ve ashabtan teberrî eden bir kişi olarak itham edilmesiyle, hadisçilerin bu kişileri cerh ediş sebepleri nazar-ı itibara alındı-

¹ Vida, “Osman”, *İA*, IX, 430; Kılıç, “Küfelilerin Hz. Osman'a Muhalefet Etmelerinin Sebepleri”, s. 240; Apak, “Hz. Osman'ın Halifeliği Döneminde Meydana Gelen Siyasî Problemler ve Sebepleri Üzerine Bazı Değerlendirmeler”, s. 157.

² İbn Abdırabbih, *el-İkdül'l-Ferîd*, IV, 283.

³ Mahmûd Şâkir, *Dört Halife*, s. 341; Söylemez, “Hz. Osman Dönemindeki Ekonomik Krizin Garnizon Kentlere Etkisi -Küfe Örneği-”, s. 75-76; Apak, *Anahatlarıyla İslâm Tarihi*, II, 258-59; Günal, *Hz. Ali Dönemi ve İç Siyaseti*, s. 28.

⁴ Aycan, *Söylemez, İdeolojik Tarih Okumaları*, s. 8-9.

ğında, bunlardan yalnız birisine dayanarak Hz. Osman devri olayları ve halifenin öldürülme sebepleri hakkında doğru bir neticeye varmanın fevkalâde güç olduğu görülür.”⁵

Hizmetli, bu güçlüğü gidermek için dönemin olaylarını bizzat müşahede eden görgü şahitlerinden gelen yedi rivâyetin titizlikle incelenmesi gerektiğini söyler. Bu rivâyetlerden Ebû Hâris Sehm el-Ezdî, el-Ahnef b. Kays ve Ebû Useyd el-Ensârî’ye isnat edilen üç rivâyetin, aleyhinde söz söylenmemesi, birbirlerini teyit etmeleri sebebiyle tercihe şayan olduğunu belirtir.⁶

Bu makalede esas itibarıyla Ebû Zerr’in Muâviye ve Hz. Osman’ın uygulamalarına gösterdiği tepkinin arka plânı araştırılacak, hayat hikâyesinin detaylarına girilmeyecektir. Bu bağlamda -konumuza açıklık getirmesi hasebiyle- onun Hz. Peygamber sonrası hayatı, çalışmamızın çıkış noktası olacaktır. Konu, temel kaynakların rivâyetleri ve muahhar araştırmaların yorum ve tespitleri ışığında ele alınıp incelenecektir.

A. Hz. Ebû Bekir ve Hz. Ömer Dönemlerinde Ebû Zerr

Ebû Zerr’in, Hz. Ebû Bekir ve Hz. Ömer dönemlerindeki faaliyetleri hakkında tatminkâr malumata sahip değiliz.

Hz. Peygamber’in vefatından sonra Hz. Ali’nin halifelîğe daha lâıyk olduğu kanaatini taşımakla birlikte, Hz. Ebû Bekir’e bîat edildiğini görünce, Ebû Zerr de bîat etti. Hz. Ömer’in hilâfeti söz konusu olunca hilâfetle ilgili görüşü değişmemekle beraber ona da bîat etti.⁷

Ebû Zerr, Rasûlullah ve Hz. Ebû Bekir’in vefatlarından sonra Şam’a gitti ve orada kaldı.⁸ Onun Şam’a gidişi, İslâm ordusunun o bölgede yaptığı yoğun fetih hareketleriyle ilgili olmalıdır. Hz. Ömer Divan sistemini kurduğu zaman, Bedir savaşına katılmadığı halde Ebû Zerr’i Bedrî kabul ederek ona Bedrîlere tahsîs ettiği kadar atâ tahsîs etmişti.⁹ Kendisine tahsîs edilen atâyla 20 at satın aldığı ve bu atları cihat için kullandığı nakledilir.¹⁰ Nitekim Ebû Zerr, Kudüs (16/637) ve Mısır fetihlerine (20–21/641–642) iştirak etmiş,¹¹ 23/644 yılında da Muâviye’nin Bizans sınırlarında bulunan Ammuriye¹² üzerine düzenlediği sefere katılmıştır.¹³

Bu rivâyetler doğrultusunda, Ebû Zerr’in “ikâmet” maksadıyla değil, “bölge-
deki fetihlere katılmak” amacıyla Medîne’den Şam’a gittiğini söyleyebiliriz. Hz.

⁵ Hizmetli, “Tarihî Rivâyetlere Göre Hz. Osman’ın Öldürülmesi”, s. 149-50.

⁶ Hizmetli, “Tarihî Rivâyetlere Göre Hz. Osman’ın Öldürülmesi”, s. 152-53.

⁷ Aydınlı, “Ebû Zerr el-Gıfârî”, *DİA*, X, 267.

⁸ İbn Kesîr, *el-Bidâye ve’n-Nihâye*, VII, 165.

⁹ Zehebî, *Tezkiretü’l-Huffâz*, I, 18.

¹⁰ İbn Asâkir, *Târîhu Medîneti’-d-Dimeşk*, LXVI, 209.

¹¹ İbn Kesîr, *el-Bidâye ve’n-Nihâye*, VII, 130; Balcı, “Bir Yalnız Sahâbî Ebû Zerr el-Gıfârî”, s. 358.

¹² Ammûriye (Amorion): İçbatı Anadolu’da İstanbul’dan Çukurova’ya giden eski Bizans askerî yolu üzerinde bugün harabeleri bulunan eski bir şehir ve kaledir. XIX. yüzyılda seyyah Hamilton’un araştırmaları sonunda (Afyonkarahisar) Emirdağ’ın (Aziziye) 12 km kadar doğusunda Hamzahacılı ve Hisar köylerinin yakınında ortaya çıkarılmıştır. Geniş bilgi için bk. “Ammûriye”, *DİA*, III, 79.

¹³ İbn Kesîr, *el-Bidâye ve’n-Nihâye*, VII, 123.

Ömer'in son yıllarında Ebû Zerr'in Medîne'de olduğuna dair malumat¹⁴ bu konuda fikir vermektedir. Aynı şekilde Hz. Ömer'in vefat edene kadar; Ebû Zerr, İbn Mes'ûd ve Ebu'd-Derdâ'nın Medîne dışına çıkmalarına muvafakat vermemesi de,¹⁵ Ebû Zerr'in Şam'a gidiş maksadına açıklık getirmektedir.

Hz. Ömer'in, fazla hadis rivâyet eden Ebû Zerr'e yasak getirdiği, onu iftâdan engellediği rivâyet edilmektedir.¹⁶ Bu yasak, "ifade hürriyetini engelleyen" bir yasak şeklinde algılanmamalıdır. Bize göre Hz. Ömer'in bu tatbikatı, hayatının her safhasında züht ve takvâ üzerine yaşayan Ebû Zerr'in, meselelerin fetva yönünü değil, takvâ yönünü ele alarak hüküm vermesinden duyduğu endişeyle alâkalıdır.

B. Hz. Osman Döneminde Ebû Zerr

1. Şam'a Gidişi

Hz. Ömer'in son günlerinde Medîne'de bulunan Ebû Zer;¹⁷ Hz. Osman, Hz. Ömer'in uygulamasını değiştirip sahâbînin Medîne dışına çıkmasına izin verince, ikâmet maksadıyla Şam'a gitmiş, oraya yerleşmiştir. Ebû Zerr'in Hz. Osman döneminde bazı fetihlere katılması, bu görüşümüzle çelişmez. Şam fakihlerinden birisi olması,¹⁸ aralarındaki tartışmalar sonucu Muâviye'nin onu halifeye şikâyet etmesi ve ev halkının Şam'da bulunması, onun Şam'da ikâmet amacıyla bulunduğunu göstermektedir. Ebû Zerr, Hz. Osman döneminde, Muâviye'nin 28/648 yılında Kıbrıs'a düzenlediği fetih hareketine katılmıştır.¹⁹

2. Ebû Zerr'in Muâviye'ye Muhalefeti

Ebû Zerr'in hayatındaki en çalkantılı dönem, onun Şam valisi Muâviye'ye tepkisiyle başlayıp vefatına kadar süren dönemdir. Bu süreçte meydana gelen gelişmeler bilinçli veya bilinçsiz bir takım spekülasyonlara, istismarlara kapı açmıştır.

Erken dönem İslâm toplumundaki bazı siyasî hâdiselerin anlaşılması, bir yönüyle toplumdaki ekonomik dengelerin bilinmesine bağlıdır.²⁰ Dolayısıyla Ebû Zerr'in Muâviye'yle ihtilâfını incelerken konunun sosyo ekonomik boyutunu²¹ da göz önünde bulundurmak gerekir.

Hz. Peygamber, ekonomik alanda, maddî sıkıntıyı, farklılaşmayı hafifletmeye, sömürüye sınır koymaya yöneldi;²² davet sırasında iktisadî farklılıklarla müca-

¹⁴ Aydınlı, "Ebû Zerr el-Gıfârî", *DİA*, X, 267.

¹⁵ İbn Sa'd, *et-Tabakâtü'l-Kübrâ*, II, 336.

¹⁶ İbn Sa'd, *et-Tabakâtü'l-Kübrâ*, II, 336, 354; Zehebî, *Tezkiretü'l-Huffâz*, I, 18.

¹⁷ Makdisî, *el-Bed'*, V, 94; Ziriklî, *el-A'lâm*, II, 136.

¹⁸ Ahmed Cevdet Paşa, *Kisâs-ı Enbiyâ*, I, 420.

¹⁹ Taberî, *Târih*, II, 60; İbnü'l-Esir, *Üsdü'l-ğâbe*, VII, 317; İbnü'l-Verdî, *Târih*, I, 143, İbn Haldûn, *Târih*, II, 130; İbn Hacer, *el-İsâbe*, VIII, 189, Ömer Ferrûh, *Târihu Sadri'l-İslâm*, s. 114.

²⁰ Altınay, "Erken Dönem İslâm Toplumunda Zenginler ve Fakirler", s. 198.

²¹ Bilgi için bk. Demirci, "Hz. Osman Devri Fitne Olaylarının Sosyoekonomik Boyutları", ss. 155-170.

²² Durî, *İlk Dönem İslâm Tarihi*, s. 77.

dele etti, merhamet ve sosyal yardımlaşmayı teşvik etti, ribayı ve Mekke toplumunda ona bağlı olarak oluşan toplumsal malî faciaları engelledi ve zekâtı emretti.²³

Râşid Halifeler'den ilk ikisi döneminde ekonomik anlamda halkın refah düzeyinde istikrarlı bir yükseliş dikkati çekmektedir. Hz. Osman'ın ilk dönemlerinde de devam eden bu gelişme, ikinci dönemde yavaş yavaş gerilemeye başladı. Bu ekonomik göstergenin arka plânına baktığımız zaman, sorunun spesifik yönlerinin olduğunu görürüz.

Bedevîler, malları, üzerlerine nasıl yığıldıysa öyle israf ettiler. Fetihler durunca da süratle iflâs ettiler; rızık ve atâ, alıştıkları şeyleri karşılama konusunda az görüldü. Bu durum onların hayat tarzlarını sarstı.²⁴ Kureyş ise ticareti iyi bilen bir kabileydi. Fetihlerden elde ettiklerini israf eden kabilelerden farklı olarak Kureyş bu gelirleri ticaretle değerlendiriyor, böylece diğer kabilelerle Kureyş arasında büyük bir iktisadî fark doğuyordu.²⁵

Daha önce oluşan İslâmî çizgi, Hz. Osman döneminde kabilevî anlayışa yaklaşınca İslâm toplumunda önü alınmaz bir takım problemler ortaya çıkarmıştır.²⁶ Bu dönemden itibaren çok ciddi bir şekilde Güney ve Kuzey Arap kabilelerinin çekiştikleri gözlenmektedir. Keza Kureyş kabilesinin iktidarı ele almasından sonra bu kabileye hoşnutsuzluğun doğmasına sebep olmuş, Kureyş iktidarına razı olmayan bir grubun vücuda gelmesine kaynaklık etmiştir.²⁷ Hz. Osman'a karşı isyan birinci derecede kabilelerin Kureyş'e isyanını ve kabilevî akımın İslâmî akıma galip gelmesini sembolize eder.²⁸

Hz. Osman döneminde ülke genelinin gelir dağılımındaki dengesizlik bariz bir şekilde hissediliyordu. Medîne merkezindeki müslümanlarla, Kûfe merkezindeki müslümanların, Şam merkezindeki müslümanlarla, Basra merkezindeki müslümanların ve Taşra'da bulunan müslümanların gelirleri arasında bariz farklılıklar vardı.

Ebû Zerr'in ikâmet ettiği Şam'da, Ümeyyeoğulları devlet imkânlarından ciddi anlamda yararlanıyordu.²⁹ Şam valisi Muâviye, otoritesini sağlamlaştırmak amacıyla devlet imkânlarını seferber ediyor,³⁰ Ümeyyeoğulları'na da önemli ölçüde destek veriyordu.

İslâm devleti sınırlarının o günün şartları içerisinde varabileceği son noktaya ulaşması halkın gündemini değiştirmiş; dikkatleri içeriye yöneltmişti. Daha önceden basit görülüp geçirilen pek çok hâdise, bu dönemde problem olarak konuşulmaya başlandı.³¹

²³ Durî, *İlk Dönem İslâm Tarihi*, s. 101-102.

²⁴ Durî, *İlk Dönem İslâm Tarihi*, s. 139-140.

²⁵ Durî, *İlk Dönem İslâm Tarihi*, s. 102. Ayrıca bk. Hitti, *Siyasî ve Kültürel İslâm Tarihi*, 1, 264.

²⁶ Zorlu, *İslâm'da İlk İktidar Mücadelesi*, s. 251.

²⁷ Akarsu, *Hz. Osman ve Hilâfeti*, s. 270.

²⁸ Durî, *İlk Dönem İslâm Tarihi*, s. 104.

²⁹ Bakır, *Hz. Ali Dönemi*, s. 20, 24; Apak, "Hz. Osman'ın Hilâfeti Döneminde Ümeyyeoğulları'nın Devlet İdaresindeki Yeri", ss. 508-511.

³⁰ Aycan, *Saltanata Giden Yolda Muâviye b. Ebî Süfyan*, s. 66.

³¹ Kılıç "Küfelilerin Hz. Osman'a Muhalefet Etmelerinin Sebepleri", s. 241.

Çok farklı ekonomik sınıfların oluşmasının İslâm cemiyetine fitne getireceğinden endişe eden Ebû Zerr,³² Şam'da el-Hadrâ sarayını yaptıran Muâviye'ye gitti. Ona: "Eğer bunu Allah'ın malından yaptıysan bu bir hıyanettir. Kendi malından yaptıysan bu bir israftır" dedi.³³ Ebû Zerr'in tepkisi sadece bu sarayın yapılmasıyla sınırlı değildi. O, aynı zamanda mal biriktiren zenginlere tepki gösteriyor; insanın ihtiyacı dışında sahip olduğu malı stok etmesini uygun görmüyordu. Ona göre ihtiyaç fazlası mal, fakirlere verilmeliydi. Bu konuda "Altın ve gümüşü biriktirip Allah yolunda sarf etmeyenlere can yakıcı bir azabı müjdele." (Tevbe, 9: 34) âyetini delil gösteriyordu.³⁴

Muâviye, Ebû Zerr'in görüşlerine mesnet teşkil eden âyetle ilgili olarak, Ebû Zerr'le tartıştı; âyetin ehl-i kitap hakkında nazil olduğunu söyledi. Ebû Zerr ise âyetin hem Müslümanlar, hem de ehl-i kitap hakkında indiğini vurguladı.³⁵

Zeyd b. Vehb kanalıyla gelen rivâyette Ebû Zerr, Muâviye ile arasındaki muhalefetin fitilini bu tartışmanın tutuşturduğunu söylemektedir.³⁶

Bazı kaynaklara göre Ebû Zerr'le Muâviye arasındaki tartışmaların sebebi, Abdullah b. Sebe'in Ebû Zerr'e yaptığı tahriklerdir. Seyf b. Ömer kanalıyla gelen ve tenkit edilen rivâyete göre, Abdullah b. Sebe', aslen yahudi iken, sonradan müslüman olan, Basra'da ortaya çıkarak müslümanlar arasında nifak tohumları eken birisidir. O, "Hz. İsa gibi, Hz. Muhammed'in de tekrar dünyaya geleceğini, Hz. Ali'nin Hz. Peygamber'in vasisi olduğunu, Hz. Osman'ın hilâfeti gasp ettiğini" söyleyerek insanların kafasını karıştırıyordu. Şam'da Ebû Zerr ile Muâviye arasındaki ihtilâfi fırsat bilerek, Ebû Zerr'e: "Muâviye'ye şaşmıyor musun? "Allah'ın malı" diyor. Aslında her şey Allah'ın değil mi? Müslümanların malı tabiri herkesçe malum değil midir? Bu, müslümanları aradan çıkarıp, müslümanların beytülmalini sahiplenmek değil midir?" dedi. Ebû Zerr de Muâviye'ye gidip bu konuda onunla tartıştı.³⁷

Ebû Zerr, Muâviye'nin yanı sıra devlet imkânlarından nemalanan, servetine servet katan Ümeyyeoğulları'na da³⁸ her fırsatta tepki gösteriyordu. Şam kapısında sabah namazını kılıp, insanlara -Ümeyyeoğulları'nı kastederek- "Ateş yüklü kervan geldi. Allah'ın lâneti iyiliği bırakıp, kötülüğe meyledenlere olsun" diyor;³⁹ Şam'da

³² Algül, *İslâm Tarihi*, II, 404.

³³ Belâzürî, *Ensâbü'l-Esrâf*, VI, 167; İbn Asâkir, *Târîhu Medîneti'd-Dimeşk*, LXVI, 174.

³⁴ İbnü'l-Esir, *el-Kâmil fi't-Târîh*, III, 11; İbn Kesir, *el-Bidâye ve'n-Nihâye*, VII, 165; İbn Haldûn, *Târîh*, II, 139; es-Sercânî, *Kıssatü'l-Fitne*, s. 68.

³⁵ İbn Şebbe, *Târîhu'l-Medîneti'l-Münevvera*, III, 1034; İbn Abdirabbib, *el-Ikdü'l-Ferîd*, IV, 306; İbn Asâkir, *Târîhu Medîneti'd-Dimeşk*, LXVI, 198; İbn Ebî Bekr, *et-Temhîd*, s. 192; Umerî, *Asru'l-Hilâfe*, s. 433.

³⁶ İbn Sa'd, *et-Tabakâtü'l-Kübrâ*, IV, 226; İbn Şebbe, *Târîhu'l-Medîneti'l-Münevvera*, III, 1038; İbn Asâkir, *Târîhu Medîneti'd-Dimeşk*, LXVI, *agy.*; Umerî, *Asru'l-Hilâfe*, *agy.*

³⁷ Taberî, *Târîh*, II, 615; İbnü'l-Esir, *el-Kâmil fi't-Târîh*, III, 10; İbn Ebî Bekr, *et-Temhîd*, s. 84; İbn Haldûn, *Târîh*, II, 139; es-Sercânî, *Kıssatü'l-Fitne*, s. 68.

³⁸ Bakır, *Hz. Ali Dönemi*, s. 20, 24.

³⁹ Ya'kûbî, *Târîh*, II, 172-73.

sokak sokak dolaşır fakirlerle konuşuyor, okuduğu âyetlerle onları zenginlere karşı kışkırtıyordu.⁴⁰

İbn Asâkir (v.571/1175)'in naklettiği şu rivâyetten, Ebû Zerr'in tepkisinin Ümeyyeoğulları'yla sınırlı olmadığı anlaşılmaktadır. Ebû Zerr, bir defasında, 10 dirheme gömlek almak isteyen Ebu'd-Derdâ'ya bunun israf olduğunu söyledi; onunla çarşıya gidip 4 dirheme bir gömlek satın aldı. Dönüşte bir adamla karşılaştı. Adamın neredeyse edep yerleri görünüyordu. Ebû Zerr ona: "Allah'tan kork, edep yerlerini ört" deyince, adam; "kıyafetinin olmadığını" söyledi. Ebû Zerr, elbisesini yoksula verdi. Çarşıya giderek 4 dirheme bir gömlek daha satın aldı."⁴¹

Bize göre Ebû Zerr'in gösterdiği tepki; dünya zevkine kendisini kaptıran "zenginlere" yönelik bir tepkidir ve belirli bir zümreyle sınırlı değildir. Tepkisinin Muâviye ve Ümeyyeoğulları'na yoğunlaşması, onların bu kategoriye girmeleri – zengin olmaları– ve servetlerini haksız yere biriktirmeleri dolayısıyladır. Onun tepkisini Şam valisi olan Muâviye'den bir yönetici olarak önce kendisinin, sonra da halkın yaşayış tarzına yönelik tepkiler olarak değerlendirebiliriz.

Muâviye, Ebû Zerr'in görüşlerinde samimî olup olmadığını kontrol etmek amacıyla, ona 100 altın gönderdi. Ebû Zerr aldığı altınları vakit kaybetmeden ihtiyaç sahiplerine dağıttı. Muâviye, altınları gönderdiği adamı tekrar Ebû Zerr'e gönderdi ve altınları istemesini emretti. Adam Ebû Zerr'e: "Altınları sana yanlışlıkla vermişim. Beni Muâviye'nin şerrinden kurtar da altınları geri ver" dedi. Ebû Zerr, altınları ihtiyaç sahiplerine dağıttığını, kendisinde hiç altın kalmadığını; üç gün mühlet verdiği takdirde onları tedarik edeceğini, söyledi.⁴² Muâviye, Habib b. Mesleme kanalıyla da Ebû Zerr'e altın gönderdi, o, bu teklifi kabul etmedi.⁴³ Bu olaylardan sonra Muâviye'nin Ebû Zerr'in samimiyeti konusunda şüphesi kalmadı.

Ebû Zerr'in ve onun tahrik ettiği fakirlerin tepkilerinden rahatsızlık duyan zenginler konuyu valiye bildirmek istediler. Habib b. Mesleme, onları temsilen Muâviye'ye geldi; Ebû Zerr'den şikâyetçi olduklarını söyledi.⁴⁴ Muâviye, halkın Ebû Zerr'le konuşmasını yasakladı ve bazı sahâbîlere onu şikâyet etti.⁴⁵

Ebû Zerr'i ikna etmek için yaptığı girişimler sonuçsuz kalınca, Muâviye durumu bir mektupla Hz. Osman'a bildirdi, onu Medîne'ye çağırmasını talep etti. Hz. Osman da bir mektupla Ebû Zerr'in Medîne'ye gönderilmesini emretti.⁴⁶

⁴⁰ Taberî, *Târih*, II, 615; Mes'ûdî, *Mürûc*, II, 349; İbn Asâkir, *Târihu Medîneti'd-Dimeşk*, LXVI, 107; Hudaî Bek, *Muhâdarat*, I, 34, Sercânî, *Kıssatü'l-Fitne*, s. 68.

⁴¹ İbn Asâkir, *Târihu Medîneti'd-Dimeşk*, LXVI, 209.

⁴² İbn Şebbe, *Târihu'l-Medîneti'l-Münevvera*, III, 1040-41; İbn Asâkir, *Târihu Medîneti'd-Dimeşk*, LXVI, 169; Ahmed Cevdet Paşa, *Kıssâ-ı Enbiyâ*, I, 420.

⁴³ Belâzürî, *Ensâbü'l-Eşraf*, VI, 167; İbn Asâkir, *Târihu Medîneti'd-Dimeşk*, LXVI, 208.

⁴⁴ İbn Sa'd, *et-Tabakâtü'l-Kübrâ*, IV, 226; Mes'ûdî, *Mürûc*, II, 349.

⁴⁵ Aydın, "Ebû Zerr el-Gıfârî", *DİA*, X, 267.

⁴⁶ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-Târih*, III, 11; İbn Ebî Bekr, *et-Temhîd*, s. 84; İbn Kesîr, *el-Bidâye ve'n-Nihâye*, VII, 165; İbn Haldûn, *Târih*, II, 139; Hudaî Bek, *Muhâdarat*, I, 34; es-Sercânî, *Kıssatü'l-Fitne*, s. 68.

3. Ebû Zerr'in Medîne'ye Çağrılması ve Halife Tarafından Sorgulanması

Hız. Osman, Muâviye'nin gönderdiği şikâyet mektubunu alınca; Ebû Zerr'in Medîne'ye gönderilmesini emreden cevabî bir mektup yazıp Muâviye'ye gönderdi. Ebû Zerr, Halife'nin kendisini Medîne'ye çağırıldığını öğrendiği zaman: "İşittim ve itaat ettim" dedi⁴⁷ ve Medîne'ye gitti. Onun Medîne'ye yaşlı, arık bir binitle gönderildiği rivâyet edilir.⁴⁸

Hız. Peygamber dönemindeki Medîne'nin atmosferi, Hız. Osman döneminde çok değişmiş, yaşam standartlarının yüksek olduğu, lüks ve debdebenin hâkim olduğu Şam'dan farksız hâle gelmişti. Ganimet mallarından Medîne'ye gelen külliyyetli meblâğla hazine dolmuştu. 400 bin dirheme bir bahçe, 100 bin dirheme 1 at alınıp satılıyordu. Medîne'de birçok yeni bina yapılmış, şehir Sel' dağına kadar genişlemişti. Hız. Peygamber'in cemaatle dolup taşan mütevazı mescidi tezyin edilmişti. Ebû Zerr, öbek öbek oturan bir takım insanları görünce: "Aniden her tarafa çıkacak korkunç bir yağma ve dillere destan olacak şiddetli bir muharebe ile Medîne halkına müjdeler olsun!" diyerek bağırdı.⁴⁹ Hasan İbrahim Hasan, Ebû Zerr'in bu sözlerini "Sanki Ebû Zerr, Hız. Osman'ı kurban götürecektir ayaklanmayı önceden haber veriyordu"⁵⁰ ifadeleriyle değerlendirir. Bu ifadeler tepkinin sadece lüks ve debdebeli yapılarla alâkalı olmadığını, aynı zamanda manevî yönden iç açıcı olmayan halkın görüntüsüne karşı olduğunu ortaya koymaktadır.

Ebû Zerr, Medîne'ye gelince protestolarına devam etti. O, mescide girdiği zaman orada bulunanlar Mescit'ten ayrıldılar. Sahâbîlerden birisi ona: "İnsanlar senden neden kaçıyorlar?" diye sorunca, o: "Ben onlara "kenz"i yasakladım" cevabını verdi.⁵¹

Hız. Osman hem o an devletin içinde bulunduğu karmaşık ortamda Ebû Zerr'in tepkisinin devlete zarar vereceğini, hem de Ebû Zerr gibi seçkin bir sahâbînin yıpratılmaması gerektiğini düşünerek, onu çağırıp konuyu görüştü.

Kaynaklarda nakledilen rivâyetlerden, "Hız. Osman'ın Ebû Zerr'le bir kez görüştüğü ve o görüşmenin akabinde onu Rebeze'ye gönderdiği" şeklinde genel bir kanaat oluşmaktadır. Ancak farklı rivâyetleri karşılaştırıp değerlendirdiğimizde, Hız. Osman-Ebû Zerr görüşmesinin birden fazla olduğunu, Hız. Osman'ın bu konuda acele etmediğini -meseleyi zamana yaydığını- anlayabiliriz.⁵²

Ebû Zerr, Medîne'ye gelince, Mescit'te Hız. Osman'la görüştü; karşılıklı hal hatır sorduktan sonra, Ebû Zerr, Tekâsür sûresini okudu ve iki rekât namaz kıldı.⁵³ Hız. Osman, ona: "Ey Ebû Zer! Şam halkı senden niçin şikâyet ediyor?" dedi. Ebû

⁴⁷ İbn Asâkir, *Târîhu Medîneti'd-Dimeşk*, LXVI, 192.

⁴⁸ Belâzürî, *Ensâbü'l-Eşraf*, VI, 167; Mes'ûdî, *Mürûc*, II, 349.

⁴⁹ Ahmed Cevdet Paşa, *Kısâs-ı Enbiyâ*, I, 421.

⁵⁰ Hasan İbrahim, *İslâm Tarihi*, II, 32.

⁵¹ İbn Asâkir, *Târîhu Medîneti'd-Dimeşk*, LXVI, 195.

⁵² Adem Sarıtaş, Hız. Osman'ın Şam'dan Medîne'ye geldikten sonra burada "altı-yedi hafta" kadar kaldığını, Hız. Osman'la birçok defa tartıştığını, söyler. Bk. Sarıtaş, *Ebû Zerr el-Ğifârî -Hayatı ve Şahsiyeti*, s. 42, 43.

⁵³ İbn Asâkir, *Târîhu Medîneti'd-Dimeşk*, LXVI, 196.

Zerr: “Şam halkına lükse, debdebeye dalmamalarını, israftan kaçınmalarını söyledim. Muâviye buna müsaade etmedi, onunla tartıştım” dedi. Hz. Osman ona: “Halkı zorla zâhitlik ve takvâya sevk etmem mümkün değildir. Bana düşen, onların arasında Allah’ın emriyle hükmetmek, onları adalet ve itidale teşvik etmektir”, diyerek cevap verdi.

Ebû Zerr: “Zenginler sadaka vererek komşu ve din kardeşlerine ihsan etmedikçe ve akrabalarını gözetmedikçe biz onlardan razı olmayız” dedi. Bu sırada orada bulunan Ka’bu’l-Ahbâr: “Farzı eda eden, borcunu ödemiş olur”, deyince Ebû Zerr, öfkesine hâkim olamadı: “Ey yahudinin oğlu! Sen kimsin ki, böyle bir konuya karışıyorsun?” diyerek asâsını Ka’b’in başına vurdu ve başını yardı. Ebû Zerr’in bu fiilî saldırı dolayısıyla ceza alması gerekiyordu. Hz. Osman’ın tavassutuyla, Ka’b davacı olmadı.⁵⁴

Bu rivâyetin Ka’b’la ilgili kısmı başka kaynaklarda farklı şekillerde nakledilir. Ebû Zerr’in “*Abdurrahman b. Avf’ın mirası*” konusunda fikir beyan etmesi karşısında yukarıdaki tepkiyi verdiği⁵⁵ rivâyetinin yanı sıra, Hz. Osman’ın “*Devlet başkanının hazineden para kullanıp, daha sonra ödemesi caiz midir?*” sorusuna, Ka’b’in verdiği “*Caizdir*” cevabına mukabil Ebû Zerr’in mezkûr tepkiyi gösterdiği, Ka’b’in diyetini Hz. Osman’ın ödediği⁵⁶ ve Ebû Zerr’e de: “Allah’tan kork! Eline, diline hâkim ol!” dediği⁵⁷ rivâyetiyle de karşılaşırız.

Bu rivâyetler, Ka’b’in Hz. Osman’la birlikte olduğu farklı ortamlarda Ebû Zerr’in de bulunduğu ihtimalini akla getirmektedir. Ebû Zerr muhtemelen bu görüşmelerin sonucunda fiilî tepki göstermiş olmalıdır.

Ebû Zerr’in Medîne’de Hz. Ali’yle görüştüğü, Mervân’ın bu konuda Hz. Ali’ye tepki verdiği,⁵⁸ aynı şekilde Hz. Ali’nin, Hz. Osman’la Ebû Zerr konusunda görüştüğü⁵⁹ rivâyetleri, Halife’nin “Ebû Zerr konusunu” bir oldubittiye getirmediği intibahını uyandırmaktadır.

Hz. Osman, Ebû Zerr’e: “Sen Hz. Peygamber’den: “Ümeyyeoğulları’nın sayısı 30’a* ulaştığında, kendilerine Allah’ın beldelerini devlet, kullarını köle, dinini oyuncak edinirler” şeklinde bir hadis rivâyet ettin mi?” diye sordu. Ebû Zerr: “Evet”, cevabını verdi. Bu kez Hz. Osman, Hz. Ali’yi çağırıp, böyle bir rivâyetten haberi olup olmadığını sordu. Hz. Ali: “*Ebû Zerr’den daha doğru ve düzgün sözlü hiçbir kimseyi ne yeryüzü taşımış, ne gökyüzü gölgelemiştir*” hadisini nakletti.⁶⁰

⁵⁴ Ahmed Cevdet Paşa, *Kısâs-ı Enbiyâ*, I, 421.

⁵⁵ Mes’ûdî, *Mürûc*, II, 349.

⁵⁶ Taberî, *Târih*, II, 616; Mes’ûdî, *Mürûc*, II, ay.; Ebû Nuaym, *Hilye*, I, 160, İbnül Esîr, *el-Kâmil fi’t-Târih*, III, 11, İbn Ebî Bekr, *et-Temhîd*, s. 85, Tâhâ Hüseyin, *el-Fitnetü’l-Kübrâ -I-*, s. 761; Muhammed Rıza, *Zi’n-Nureyn Osman*, s. 80.

⁵⁷ İbn Asâkir, *Târîhu Medîneti’-d-Dimeşk*, LXVI, 198; İbn Ebî Bekr, *et-Temhîd*, s. 85; Muhammed Rıza, *Zi’n-Nureyn Osman*, agy.

⁵⁸ Belâzürî, *Ensâbü’l-Esrâf*, VI, 168-69; Ya’kûbî, *Târih*, II, 172-73; Mes’ûdî, *Mürûc*, II, 350.

⁵⁹ Belâzürî, *Ensâbü’l-Esrâf*, VI, 169.

* İbn Asâkir, rivâyeti: “Ümeyyeoğulları’nın sayısı 40’a ulaştığında...” şeklinde verir. Bk. İbn Asâkir, *Târîhu Medîneti’-d-Dimeşk*, LVII, 253.

⁶⁰ Ya’kûbî, *Târih*, II, 172; el-Muhıbb et-Taberî, *er-Riyadu’n-Nâdirâ*, I, 232.

Bu rivâyetteki ifadeler ve şahıslar, diğer rivâyetlerdeki ifade ve şahıslarla uyuşmamaktadır. İfadelerin bağlamlarına bakıldığında bu husus bariz bir şekilde fark edilmektedir.

Ebû Zerr, Hz. Osman'ın ikazlarına karşı vurdumduymaz davranarak ısrarla halka telkinde bulunmaya devam etti. Hz. Osman, ona bazı kısıtlamalar getirip meseleyi çözmek istedi. Ancak Ebû Zer; "Allah'ın emirlerini tebliğ etmekten Halife de dâhil kimsenin kendisini engelleyemeyeceğini" söyledi.⁶¹

Tüm bu gelişmelerden sonra, Hz. Osman'ın Ebû Zerr'le tekrar görüştüğü anlaşılmaktadır. Nitekim "Ebû Zerr ve Osman seslerini yükselterek tartıştılar. Ebû Zerr tebessümle Osman'ın yanından ayrıldı. İnsanlar "Sana ve Mü'minlerin emîrine neler oluyor?" dediler. O: "İşittim ve itaat ettim. İsterse o beni Aden'e, San'a'ya gönderdin, bunu yaparım", dedi. Hz. Osman da onu Rebeze'ye gönderdi.⁶² Kanaatimizce Hz. Osman'la Ebû Zerr'in son görüşmesi bu görüşme olmuştur. Bu görüşmede tansiyon yükselmiş, yüksek sesle tartışılmış, hatta "Hz. Osman, tutumundan dolayı Ebû Zerr'i azarlamış"⁶³ ve "Ebû Zerr'in Rebeze'ye gönderilmesiyle" mesele sonuca bağlanmıştır.

Rivâyetlerin ortaya koyduğu gelişmelerden, Hz. Osman'ın Ebû Zerr'in sorgulanması konusunda hassas davrandığı anlaşılmaktadır. O, Ebû Zerr'e yargısız infaz yapmamış, meseleyi onu kırmadan, incitmeden çözmek için elinden geleni yapmış, defaatle onunla görüşmüştür. Son çare olarak başvurduğu "Ebû Zerr'i Rebeze'ye gönderme" kararı; hem o sıralarda birlik beraberliğe çok muhtaç olan halkın, dolayısıyla devletin, hem de sahâbînin seçkinlerinden birisi olan Ebû Zerr'in yıpranmaması noktasında Ebû Zerr'in lehine olmuştur, diyebiliriz.

4. Rebeze'ye⁶⁴ Gönderilişi

Ebû Zerr'in Rebeze'ye gönderilmesi, Hz. Osman'a yönelik tenkitlerin en dikkat çekenidir. Hz. Peygamber'in Rebeze'ye sürgüne gönderdiği, Hz. Peygamber'den sonra da ilk iki halife zamanında sürgün hayatına devam eden Hakem b. Ebi'l-Âs'ın⁶⁵ Hz. Osman döneminde sürgünden kurtarılırken, Ebû Zerr'in Hakem'in sürgün yeri olan Rebeze'ye gönderilmesi konuyu hassas bir noktaya getirmiştir.

Ebû Zerr, Muâviye ve Hz. Osman'la anlaşamadığı için Rebeze'ye gönderilmiştir. Ancak burayı kimin tercih ettiği konusunda muhtelif görüşler vardır.⁶⁶ Konuyla ilgili olarak nakledilen rivâyetler "Ebû Zerr'in Hz. Osman tarafından Rebeze'ye

⁶¹ Balcı, "Bir Yalnız Sahâbî Ebû Zerr el-Gıfârî", s. 375.

⁶² İbn Sa'd, *et-Tabakâtü'l-Kübrâ*, IV, 227; İbn Asâkir, *Târîhu Medîneti'd-Dimeşk*, LXVI, 201.

⁶³ Akbulut, *Sahabe Devri Siyâsî Hâdiselerinin Kelâmî Problemlere Etkileri*, s. 173.

⁶⁴ Rebeze, Medîne'ye üç günlük mesafede, Hz. Ömer zamanında devlete ait develerin otlatıldığı bir köydür. (Bk. Yâkut el-Hamevî, *Mu'cemu'l-Büldân*, III, 24; Ziriklî, *el-A'lâm*, II, 140.) Burası sulak bir yerdir. (Bk. Cevâd Alî, *el-Mufassal*, XIV, 26). Hz. Osman, تنها olması ve tanıdıkları olması sebebiyle onu buraya göndermiştir. (Aydınlı, "Ebû Zerr el-Gıfârî", *DİA*, X, 267).

⁶⁵ Bu konuda geniş bilgi için bk. Aycan-Söylemez, s. 160-62; Atçeken, "Hz. Osman Dönemi İç Olaylarında Mervân b. Hakem'in Rolü", s. 340.

⁶⁶ İbnü'l-Verdî, *Târîh*, I, 143.

sürgün edildiği” ve “Ebû Zerr’in Rebeze’ye gitmeyi kendisinin istediği” şeklinde, iki noktada toplanmaktadır.

Bazı kaynaklar “onun Hz. Osman tarafından Rebeze’ye sürgün edildiğini” ifade ederler.⁶⁷ Sorgulama sırasında Hz. Osman Ebû Zerr’e “bu beldeden çık” demiş,⁶⁸ o da emre itaat etmiştir. Ebû Zerr’in Rebeze’ye gönderilmesini sürgün olarak nitelendiren kaynakların, Hz. Osman’la Ebû Zerr arasındaki diyalogun üslubunu,⁶⁹ onun uğurlanmasına izin verilmemesini, onu uğurlamak isteyen Hz. Ali ve maiyetindeki kişilerle yapılan tartışmaları⁷⁰ dikkate aldıkları kanaatindeyiz.

Kaynakların çoğunluğuna göre “Ebû Zerr, Rebeze’ye gitmeyi kendisi istemiş, Hz. Osman da ona izin vermiştir.”⁷¹ Bu rivâyetlere göre Hz. Osman onu Medîne’ye çağırıp gerekli uyarıları yaptı. O, görüşlerini burada da yaymaya devam etti. Hz. Osman Ebû Zerr’i bu davranışlarından vazgeçirmek konusunda ısrarcı davrandı. “Artık Medîne’de duramayacağını anlayan Ebû Zerr, Hz. Osman’a: “Rasûlullah bana, binalar Sel’ dağına ulaştığı zaman Medîne’den çık, diye emretmişti. İzin verirsen Medîne’den ayrılmak istiyorum”, dedi; Rebeze’ye gitmeyi bizzat kendisi istedi.⁷²

Ebû Zerr’in gitmek istediği yer konusunda farklı isimlerle karşılaşmaktayız. Onun Hz. Osman’dan Şam;⁷³ Mekke;⁷⁴ Basra veya Şam;⁷⁵ Mekke, Kudüs veya Mısır;⁷⁶ Mekke, Kudüs, Kûfe ve Basra;⁷⁷ Mekke, Basra, Kûfe ve Şam⁷⁸ vilâyetlerinden birine gitmek istediği, ancak Hz. Osman’ın buna izin vermediği nakledilmektedir.

Naklettığımız bu rivâyetlerle konu hakkında kesin bir hüküm vermek güçtür. Bu durumda meseleyi vuzuha kavuşturmak için konumuzla ilgili diğer rivâyetleri incelememiz gerekmektedir. Hz. Osman, Ebû Zerr’i Rebeze’ye gönderirken ona bir miktar deve, geçimini sağlayacak kadar erzak ve iki hizmetçi verdi.⁷⁹ Muâviye de, o sırada Şam’da bulunan Ebû Zerr’in ailesini Rebeze’ye gönderdi.⁸⁰ Ebû Zerr,

⁶⁷ Ya’kûbî, *Târih*, II, 172; Mes’ûdî, *Mürûc*, II, 349-50; İbnü’l-Esîr, *el-Kâmil fi’t-Târih*, III, 11; Fiğlah, *Çağımızda İtikadî İslâm Mezhepleri*, s. 296; Topaloğlu, “Hz. Ali’nin Hz. Osman Döneminde Halife İle İlişkileri”, s. 309; Şeriati, *İnkılâpçı ve Sosyal Adaletçi Ebû Zerr*, s. 157-160.

⁶⁸ Mes’ûdî, *Mürûc*, II, agy.

⁶⁹ Belâzürî, *Ensâbü’l-Esrâf*, VI, 166.

⁷⁰ Belâzürî, *Ensâbü’l-Esrâf*, VI, 168-69; Mes’ûdî, *Mürûc*, II, 350.

⁷¹ İbn Sa’d, *et-Tabakâtü’l-Kübrâ*, IV, 227; İbn Şebbe, *Târihu’l-Medîneti’l-Münevverâ*, III, 1035; Makdisî, *el-Bed’*, V, 95; Ebû Nuaym, *Hilye*, I, 160; İbn Kesîr, *el-Bidâye ve’n-Nihâye*, VII, 164-65; İbn Haldûn, *Târih*, II, 139; İbn Ebî Bekr, *et-Temhîd*, s. 84-85; es-Sallâbî, *Muâviye b. Ebî Süfyân*, s. 62.

⁷² İbn Sa’d, *et-Tabakâtü’l-Kübrâ*, IV, 227; Belâzürî, *Ensâbü’l-Esrâf*, VI, 166; Taberî, *Târih*, II, 615; Makdisî, *el-Bed’*, V, 95; Ebû Nuaym, *Hilye*, I, 160; İbnü’l-Arabî, *el-Avâsım mine’l-Kavâsım*, s. 76; İbn Asâkir, *Târihu Medîneti’d-Dimesk*, LXVI, 183; İbnü’l-Esîr, *el-Kâmil fi’t-Târih*, III, 11; el-Muhîbb et-Taberî, *er-Riâdu’n-Nâdirâ*, I, 237; İbn Ebî Bekr, *et-Temhîd*, s. 85; İbn Haldûn, *Târih*, II, 139; Umerî, *Asru’l-Hilâfe*, s. 434; es-Sercânî, *Kıssatü’l-Fitne*, s. 71.

⁷³ İbnü’l-Esîr, *el-Kâmil fi’t-Târih*, III, agy.; İbn Kesîr, *el-Bidâye ve’n-Nihâye*, VII, 162.

⁷⁴ Ya’kûbî, *Târih*, II, 172; Mes’ûdî, *Mürûc*, II, 350.

⁷⁵ Mes’ûdî, *Mürûc*, II, agy.; İbn Kesîr, *el-Bidâye ve’n-Nihâye*, VII, 162.

⁷⁶ Ya’kûbî, *Târih*, II, 172; Mes’ûdî, *Mürûc*, II, 350.

⁷⁷ Belâzürî, *Ensâbü’l-Esrâf*, VI, 167.

⁷⁸ Ya’kûbî, *Târih*, II, 172; Mes’ûdî, *Mürûc*, II, 350.

⁷⁹ Belâzürî, *Ensâbü’l-Esrâf*, VI, 168; Taberî, *Târih*, II, 616; İbnü’l-Esîr, *el-Kâmil fi’t-Târih*, III, 11; İbn Haldûn, *Târih*, II, 139; İbn Ebî Bekr, *et-Temhîd*, s. 84; Ahmed Cevdet Paşa, *Kısâs-ı Enbiyâ*, I, 421.

⁸⁰ İbn Sa’d, *et-Tabakâtü’l-Kübrâ*, IV, 227; Ya’kûbî, *Târih*, II, 172; Mes’ûdî, *Mürûc*, II, 350.

Rebeze'de bir mescit yaptı; günlerini ibadet ve ilimle iştiğal ederek geçirdi.⁸¹ Rebeze'deyken hacca gitti.⁸² Hz. Osman, onun bedevî hâle gelmesini önlemek maksadıyla, ara sıra Medîne'ye gelmesine izin verdi;⁸³ Ebû Zerr'i murakabe etmek için de kölesini görevlendirdi.⁸⁴ Kanaatimizce Hz. Osman'ın bu hareketi, bazı art niyetli kişilerin, seçkin bir sahâbî olan Ebû Zerr'i istismar etmelerini önlemeye yönelik bir tutumdur.

Ebû Zerr'in gönderildiği yer, Medîne'nin köylerinden biridir; ülke merkezine yakındır. Kûfeli muhalifleri önce Şam'a, oradan da Hıms'a sürgün gönderen Hz. Osman,⁸⁵ görüşünü de alarak Ebû Zerr'i Rebeze'ye göndermiştir. Kaynaklarda gördüğümüz "Ebû Zerr'in Şam, Mekke, Kudüs, Basra, Kûfe gibi vilâyetlere gitmek isteğine" dair rivâyetler, izaha muhtaçtır. Zaten şikâyet üzerine Şam'dan gelen Ebû Zerr'in, tekrar Şam'a gitmek istemesi mümkün görünmemektedir. Hz. Osman'ın bile Medîne'de tepkilerini engelleyemediği, kabına sığmayan, inandığı doğruları söylemekten imtina etmeye hiç de niyeti olmayan Ebû Zerr'i büyük bir vilâyete göndermeyeceğini kanaatimizce Ebû Zerr de bilmektedir. Dolayısıyla bu vilâyetlere gitmeyi Halife'den talep etmesi abesle iştiğal etmek olur ki, Ebû Zerr de bu bilinçle hareket etmiş olmalıdır. Bize göre "Rebeze" tercihi Hz. Osman'ın değil, Ebû Zerr'in tercihidir. Zaten Hakem b. Ebi'l-Âs'ın sürgün cezasının kaldırılması dolayısıyla toplumun tepkisine maruz kalan Hz. Osman'ın, Ebû Zerr'i zoraki Rebeze'ye göndermesi, yangına benzin dökmekten farksız bir hareket olurdu. Bu bakımdan daha önceden tanıdığı, kendi züht hayatına da uygun تنها bir köy olan Rebeze'ye gitmeyi bizzat Ebû Zerr'in tercih ettiğini söyleyebiliriz.

Hz. Osman, kendisine sorulan: "Ebû Zerr'i Rebeze'ye sen mi sürgün ettin?" sorusuna: "Hayır, asla! Ben ona sürgün cezası vermedim", cevabını vermiş, onun faziletlerini, İslâm'daki önceliğini, Rasûlullah nazarında değerini takdir ettiğini söylemiştir.⁸⁶ "Ebû Zerr'in Rebeze'ye gitmesine karar verilen müzakere sonrası Ebû Zerr: "Sen emret! Aden'e, San'a'ya da giderim", demiş ve Halife'nin yanından tebesüm ederek çıkmıştır"⁸⁷ rivâyetinden de Rebeze'ye gönderilme olayının bir sürgün olmadığı anlaşılmaktadır. Bu rivâyette geçen ifadelerin ve Ebû Zerr'in tebesümünün, bir sitemin tezahürü olarak algılanmaması gerektiğini düşünüyoruz. Kanaatimizce o, orada bulunanlara *Halifeyle uzlaştığının* mesajını, bu söz ve tavırla vermiştir.

Ebû Zerr'in, Medîne'den ayrılıp Rebeze'ye giderken gözyaşlarına hâkim olamamasını,⁸⁸ duygusal bir davranış olarak değerlendirebiliriz. Şöyle ki, Hz. Os-

⁸¹ Taberî, *Târih*, II, 616; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-Târih*, III, 11; İbn Ebî Bekr, *et-Temhîd*, s. 84; Ahmed Cevdet Paşa, *Kısâs-ı Enbiyâ*, I, 421.

⁸² Mâlik b. Enes, *el-Muvatta'*, Hac, 252.

⁸³ İbn Kesîr, *el-Bidâye ve'n-Nihâye*, VII, 162; Cevâd Alî, *el-Mufassal*, I, 281.

⁸⁴ İbn Sa'd, *et-Tabakâtü'l-Kübrâ*, IV, 226-27.

⁸⁵ Mahmûd Şâkir, *Dört Halife*, s. 341; Söylemez, "Hz. Osman Dönemindeki Ekonomik Kriz Garnizon Kentlere Etkisi - Kûfe Örneği-", s. 75-76; Günal, *Hz. Ali Dönemi ve İç Siyaseti*, s. 28.

⁸⁶ İbn Şebbe, *Târîhu'l-Medîneti'l-Münevvera*, III, 1037; Belâzürî, *Ensâbü'l-Eşrâf*, VI, 168.

⁸⁷ İbn Sa'd, *et-Tabakâtü'l-Kübrâ*, IV, 227; İbn Şebbe, *Târîhu'l-Medîneti'l-Münevvera*, III, 1036-37.

⁸⁸ Ya'kûbî, *Târih*, II, 172; Mes'ûdî, *Mürûc*, II, 350.

man, Mervân b. Hakem'e, Rebeze'ye gidene kadar, Ebû Zerr'le kimsenin konuşmasına, onu uğurlamasına, ona refakat etmesine izin vermemesini emretmişti.⁸⁹ Ancak Ebû Zerr, Medîne'den ayrılırken Hz. Ali, Hz. Hasan, Hz. Hüseyin, Ammâr b. Yâsir, Abdullah b. Ca'fer ve Akîl b. Ebî Tâlib gibi sahâbîler onu uğurlamak istediler. Birçok sahâbîyle olduğu gibi Hz. Ali'yle de aralarında problemler olan Mervân,⁹⁰ Hz. Osman'ın emrini gerekçe göstererek onları bu davranışlarından engellemek istedi; tartışma büyüdü, Hz. Ali, Mervân'ın bineğine vurdu. Haberi öğrenen Hz. Osman, Hz. Ali'yle tartıştı. Hz. Ali, ona, tarafgir davrandığını, Mervân'ın tarafını tuttuğunu söyleyince, Hz. Osman da: "Benim nazarımda sen, Mervân'dan üstün değilsin", dedi ve aralarında tartıştılar.⁹¹

Medîne'de birçok hatıraları bulunan, Hz. Peygamber dönemindeki Medîne ile o anki Medîne'de yaşayan müslümanların yaşantıları, birbirlerine davranış tarzları arasındaki uçurumu gören, kendi züht anlayışı doğrultusunda bir çözüm bulamayan Ebû Zerr'in, bir de bu şekilde uğurlanması ve o esnada meydana gelen olaylar ve hatta bunda kendinin de payının olduğunu düşünmesi, onun gözyaşlarını tutamamasına sebep olmalıdır.

Hz. Osman'ın amacı Ebû Zerr gibi seçkin bir sahâbîye çile çektirmek, ona eziyet etmek değildi. Ebû Zerr, gerek Medîne'ye çağrılırken, gerek Rebeze'ye gönderilirken söylediği "işittik, itaat ettik" sözünü, Halife kendisini uyardığı zaman da söyleyip uygulaysaydı, problem kolaylıkla çözülecekti. Onun ısrarları Hz. Osman'ın böyle bir karar vermesine sebep olmuştur.

Hz. Osman, halkın maslahatını, Ebû Zerr'in de istismar edilerek yıpranmasını önlemek için bu kararı almıştır. Ülkenin hemen her bölgesinde Hz. Osman'a muhalif olan kimselerin Ebû Zerr'i istismar etmeleri imkân dâhilinde idi. Nitekim henüz o Medîne'den ayrılmadan, Halife'nin yasağına rağmen Hâşimîler bu olayı iktidara karşı kullanmış, Halife, güzide sahâbîlerden birisi olan Hz. Ali'yle karşı karşıya gelmiştir. Bu olay bile, Hz. Osman'ın iktidarı rahatsız eden davranışlarından vazgeçmemekte kararlı olan Ebû Zerr'i Rebeze'ye göndermekle isabetli bir karar verdiğini göstermektedir. Umumun menfaati ve Ebû Zerr'in yıpranmaması için bu gerekliydi. Kaldı ki, bir devlet başkanı olarak, Hz. Osman'ın emri altında bulunanları tedip etme hak ve sorumluluğu vardır.⁹² Bu konuda Hz. Osman'a yapılan ithamların çok ağır olduğunu beyan sadedinde Ahmed Cevdet Paşa: "İnsaf edelim! Osman'ın bunda ne suçu var?..."⁹³ ifadelerine yer verir.

⁸⁹ Ya'kûbî, *Târih*, II, 172-73; Mes'ûdî, *Mürûc*, II, 350-51.

⁹⁰ Geniş bilgi için bk. Atçeken, "Hz. Osman Dönemi İç Olaylarında Mervân b. Hakem'in Rolü", ss. 315-49.

⁹¹ Belâzürî, *Ensâbü'l-Eşrâf*, VI, 168-69; Ya'kûbî, *Târih*, II, 172; Mes'ûdî, *Mürûc*, II, 350-51.

⁹² Apak, *İslâm Tarihi*, II, 257.

⁹³ Ahmed Cevdet Paşa, *Kisâs-ı Enbiyâ*, I, 421.

C. Ebû Zerr'in Hz. Osman ve Muâviye'ye Muhalefedinin Arka Plânı

1. Tepkinin Mahiyeti

Ebû Zerr'in Rebeze'ye gönderilmesi, yönetimi bir nebze olsun rahatlatmıştı. Ancak bu olay Hz. Osman'a muhalif olan kişilerin ona isnat ettikleri ithamlara bir yenisini daha ilâve etmiş; böylece Ebû Zerr istismar edilerek, iktidar yıpratılmıştır.

Ebû Zerr'in tepkisi konusunda Abdullah Aydınlı: "Görüşlerinin fakir halkla, yönetim aleyhtarlarının işine yaraması, meselenin siyasî bir veche kazanmasına sebep olmuştur", demektedir.⁹⁴ M. Ziyâuddîn er-Rayyis de,⁹⁵ Ebû Zerr'in görüşlerinin sadece sosyal mesajlar içermediğini, aynı zamanda siyasî mahiyette yansımalarının olduğunu söyler.

Ebû Zerr'in protestoları gelişmeye göz kapama ve insanların yaşam standartlarının değişmesine, lüksün yaygınlaşmasına bir tepkiden başka bir şey değildi. Fakat suçlamanın halifeye yöneltildiği bir sırada genel yapı değişmiş ve İslâmî bir hareketin başlangıcındaki o yaygın, etkin grup da kalmamıştı.⁹⁶ Onun eleştirisi, insanların servet sahibi olmasına değil, bu servetin onların kişiliğinde yaptığı tahribata ve toplumun geneline sirayet eden değişimdir.⁹⁷ Bu değişimin çok farklı ekonomik sınıflar oluşturması, bu sınıfların da İslâm cemiyetine fitne getireceği endişesi⁹⁸ Ebû Zerr'i muhalefet etmeye sevk etmişti.

Ebû Zerr, tepki gösterirken elini hareket ettirmiyordu; dili yegâne silâhıydı. Onun tutumu "*öğüt veren, danışmanlık ve yol göstericilik yapan*" bir tutumdur.⁹⁹ Dolayısıyla Ebû Zerr'in, Hz. Osman'ın halifelikten azledilmesine yönelik siyasî bir amacı yoktu. Her ne kadar o, Hz. Peygamber'den sonra, Hz. Ali'nin halife olmasını istemişse de,¹⁰⁰ Hz. Ebû Bekir, Hz. Ömer ve Hz. Osman'ın halifelğine biat etmiş, bu konuda da olumsuz bir tepki göstermemişti.

Hz. Osman'ın, Medîne'ye gelmesini emrettiğini öğrenince, Rebeze'ye gönderilmesine karar verince Ebû Zerr'in gösterdiği tepki: "*İşittim... İtaat ettim...*" şeklinde olmuştur.¹⁰¹ Hz. Osman'ın ona yaptıklarını hatırlatan bir gruba: "*Onun hakkında kötü söz söylemeyin!*" diyerek karşı çıkmıştır.¹⁰² Rebeze'de yanına uğrayan ve "biz de sana yardım ederiz" diyerek liderleri olmasını isteyen, onu isyana teşvik eden Kûfeli gruba da: "*O beni doğudan batıya sürse, hurma dallarının en uzununa assa bile, yine ona itaatte kusur etmem*" cevabını vermiştir.¹⁰³

⁹⁴ Aydınlı, "Ebû Zerr el-Gıfârî", *DİA*, X, 268.

⁹⁵ Rayyis, *İslâm'da Siyasî Düşünce Tarihi*, s. 57.

⁹⁶ Dürî, *İlk Dönem İslâm Tarihi*, s. 104.

⁹⁷ Varol, "Râşid Halifeler Dönemi Toplumsal Değişme Üzerine Bazı Değerlendirmeler", s. 206.

⁹⁸ Algül, *İslâm Tarihi*, II, 404.

⁹⁹ Nevin, *İslâm Siyasî Düşüncesinde Muhalefet*, s. 241.

¹⁰⁰ İbn Sa'd, *et-Tabakâtü'l-Kübrâ*, II, 272.

¹⁰¹ İbn Sa'd, *et-Tabakâtü'l-Kübrâ*, IV, 227; İbn Asâkir, *Târîhu Medîneti'd-Dimeşk*, LXVI, 192, 201.

¹⁰² İbn Asâkir, *Târîhu Medîneti'd-Dimeşk*, XXXIX, 118.

¹⁰³ İbn Sa'd, *et-Tabakâtü'l-Kübrâ*, IV, 227; İbn Şebbe, *Târîhu'l-Medîneti'l-Münevverâ*, III, 1038-39; İbn Asâkir, *Târîhu Medîneti'd-Dimeşk*, LXVI, 201; Umerî, *Asru'l-Hilâfe*, s. 433; Nevin, *İslâm Siyasî Düşüncesinde Muhalefet*, s. 241.

Ebû Zerr, Rebeze'ye geldiği zaman namaz için kamet getirilince, halifenin Mücaşi adındaki kölesi, Ebû Zerr'e hürmet ederek, öne geçmesini ve imamlık yapmasını söyledi. Ebû Zerr ona şöyle cevap verdi: "Öne sen geç; namazı sen kıldır. Çünkü Rasûlüllah bana: "Eğer senin üzerine eli, ayağı, burnu kesik bir köle bile emîr olsa, sözünü dinle ve ona itaat et" dedi¹⁰⁴.

Rivâyetlerden de açıkça anlaşıldığı üzere, Ebû Zerr'in Hz. Osman'a tepkisi, siyasî mahiyette değil, sosyal içerikliydi. Bize göre Hz. Osman, Ebû Zerr'in tepkisinin mahiyetini bilmektedir ve bu sebeple ona siyasî suçlulara uyguladığı gibi bir ceza vermemiş;¹⁰⁵ birilerinin onu istismar etmelerini önlemek maksadına yönelik olarak Rebeze'ye göndermiş, ona sürgün muamelesi de yapmamıştır.

Hz. Osman döneminde servet sahipleri çoğalmış, Hz. Peygamber dönemindeki "takvâ ehli" azalmıştı. Ebû Zerr, bazı lüks ve israfa dayalı harcamalara kızıyor, "fakirlerin gözetilmesini" istiyor, zenginlere de bu konuda nasihat ediyordu. Onun görüşlerini mesnet kabul eden fakir kişiler zenginleri rahatsız edince, onlar da bu durumdan şikâyetçi oldular. Ebû Zerr, herkesi kendisi gibi aza kanaat etmeye ve günlük yiyeceğin dışındakileri fî sebillillâh harcamaya çağırıyordu.¹⁰⁶ Görüldüğü gibi onun söylemi ve tutumu ekonomik dengesizliklerin giderilmesi için bir çözüm arayışıyla ilgilidir.

Ebû Zerr'in muhalefet sebebi bu derece açık iken onun muhalefetini siyasî mecraya çekmenin isabetli olmadığını düşünüyoruz. Sosyal içerikli bu hareket kimi zaman istismar edilmek istenmiştir. Nitekim Kûfeliler'den bir grup Rebeze'ye gelecek Ebû Zerr'i isyana teşvik etmiştir. Hatta Medîne'den Rebeze'ye gelişinde, Ebû Zerr'in Hz. Ali ve yakınları tarafından, yasağa rağmen uğurlanmak istenmesinde de sosyal mahiyet arz eden bu hâdisenin siyasî mecraya çekilmek istendiği görülmektedir. Bu bağlamda Hz. Osman'ın "Ebû Zerr'in uğurlanmasını yasaklamasını" da ihtiyatî tedbir olarak düşünebiliriz. Zira zaten karmaşık bir halde olan Medîne'de halkın herhangi bir infiale sebebiyet vermesi söz konusudur.

2. Abdullah b. Sebe' ile İlgili Rivâyetlerin Tahlîli

Bazı kaynaklar, Abdullah b. Sebe' adlı şahsın Ebû Zerr'i Muâviye aleyhinde kışkırttığını, Ebû Zerr'in bu kışkırtmalar neticesinde tepki gösterdiğini rivâyet ederler. Bazı kaynaklarda da bu rivâyetler tenkit edilir ve böyle bir şahsın mevcut olmadığı söylenir.

¹⁰⁴ İbn Sa'd, *et-Tabakâtü'l-Kübrâ*, IV, 227, 232; Taberî, *Târih*, II, 616; İbn Asâkir, *Târîhu Medîneti'd-Dimeşk*, LXVI, 192; İbnü'l Esir, *el-Kâmil fi't-Târih*, III, 11; el-Muhıbb et-Taberi, *er-Riyâdu'n-Nâdirâ*, I, 247; İbn Ebî Bekr, *et-Temhîd*, s. 86; Ahmed Cevdet Paşa, *Kısâs-ı Enbiyâ*, I, 422.

¹⁰⁵ Hz. Osman, Kûfeli muhalifleri "siyasî" suçlu olarak değerlendirmiş, Şam'a, oradan da Hims'a sürgün olarak göndermiştir. Bk. Mahmûd Şâkir, *Dört Halife*, s. 341; Söylemez, "Hz. Osman Dönemindeki Ekonomik Krizin Garnizon Kentlere Etkisi -Küfe Örneği-", s. 75-76; Günal, *Hiz. Ali Dönemi İç Siyaseti*, s. 28.

¹⁰⁶ Algül, *İslâm Tarihi*, II, 401-402.

Abdullah b. Sebe'in kimliği ve Ebû Zerr'le diyaloguyla ilgili rivâyet, Seyf b. Ömer'e dayanmaktadır. Rivâyetler Taberî (v. 310/922) ve İbnü'l-Esîr (v. 630/1232) tarafından nakledilmiş, daha sonra da yaygınlık kazanmıştır.

Seyf'in rivâyetlerine göre; San'a'lı bir yahudi olan Abdullah b. Sebe', İbn Sevda olarak da bilinmektedir. Hz. Osman zamanında müslüman olmuş, Hz. Osman aleyhinde propaganda faaliyetlerine başlayarak özellikle Basra, Kûfe ve Şam gibi önemli şehirlerde kamuoyu oluşturmaya çalışmıştır. O: "Hz. İsa tekrar dünyaya gelecek. İnsanlar buna inanırlar da Hz. Muhammed'in geleceğine inanmazlar... Ali onun vasisidir, dolayısıyla Osman onun halifelik hakkını gasbetmiştir" diyerek, insanların kafasını karıştırıyor, müslümanlar arasına fitne tohumları ekmeye çalışıyordu. Şam'da Ebû Zerr'le Muâviye arasındaki görüş ayrılığı, Ebû Zerr'in zenginlere bakış açısı, Abdullah b. Sebe'in işine yaradı. Bir gün Ebû Zerr'e geldi: "Muâviye'ye hayret etmiyor musun? Allah'ın malı diyor. Esasen her şey Allah'ındır. Ancak halk arasında yaygın olan "müslümanların malı" tabirini değiştirmesinde bir kasıt vardır. O, bu sözülle önce müslümanların isimlerini, sonra da kendilerini aradan çıkarmayı kastediyor. Esas hedef Beytülmâl'dir" dedi. Ebû Zerr de Muâviye'ye gidip: "Niçin müslümanların malına Allah'ın malı diyorsun; bundan kastın nedir?" diye sordu. O: "Ey Ebû Zer! Mal Allah'ın malı, biz de Allah'ın kulu değil miyiz?" dedi. Ebû Zerr, bu cevapla tatmin olmayıp, onu kınadı. Muâviye meseleyi alttan alarak "Pekâlâ, bundan sonra müslümanların malı derim" dedi.¹⁰⁷

Rivâyetlere göre Abdullah b. Sebe' sadece Ebû Zerr'e gitmekle kalmadı, Şam'ın fıkıh âlimlerinden Ebu'd-Derdâ ve Ubâde b. Samit'e de gitti; Ebû Zerr'e söylediklerini onlara da nakletti. Fakat onlar, ona yüz vermediler. Hatta Ubâde onu Muâviye'ye götürerek, Ebû Zerr'i kışkırtan kişinin İbn Sebe' olduğunu, söyledi. Muâviye de onu Şam'dan kovdu. Abdullah b. Sebe' buradan Mısır'a gitti, fitne çıkarmak için Basra ve Kûfe'deki avenesiyle haberleşmeye başladı. Bu rivâyetlere göre "Sosyal bünyedeki yaraları ve şikâyetleri yakından gören ve değerlendiren İbn Sebe' ve İbn Sebe'ler insanları kışkırtıyor, devlet ve halife aleyhine isyana yönlendiriyorlardı."¹⁰⁸

Abdullah b. Sebe'in tarihî bir şahsiyet olup olmadığı konusunda; "şayet böyle bir kişi var idiyse..."¹⁰⁹; "... her ne kadar Abdullah b. Sebe'in kimliği, gerçekten o dönemde böyle bir birisinin yaşayıp yaşamadığı tartışma konusu ise de..."¹¹⁰ şeklinde, kesin hüküm vermeyip, temkinli ifadeler kullanmayı tercih eden araştırmacılarımızın yanı sıra, Abdullah b. Sebe'in tarihî bir şahsiyet olmadığını kesin bir dille ifade eden araştırmacılarımız da rastlıyoruz.

¹⁰⁷ Seyf b. Ömer, *el-Fitne*, s. 11, 48; Taberî, *Târih*, II, 615; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-Târîh*, III, 10; İbn Haldûn, *Târih*, II, 139; İbn Ebi Bekr, *et-Temhîd*, s. 84; Ahmed Cevdet Paşa, *Kısâs-ı Enbiyâ*, I, 419; Hasan İbrahim, *İslâm Tarihi*, II, 31-32; Hudarî Bek, *Muhâdarat*, I, 34; Tâhâ Hüseyin, *el-Fitnetü'l-Kübrâ*, s. 759-61; Fiğlalı, "The Problem of Abd-Allah Ibn Saba", ss. 379-390; el-İşş, *ed-Devletü'l-Umeviyye*, s. 68; Watt, *İslâm Düşüncesinin Teşekkül Devri*, s. 72-74; es-Sercânî, *Kıssatü'l-Fitne*, s. 68; Demir, "Meşruiyet Açısından Hz. Osman'ın Öldürülmesinin İncelenmesi", s. 145.

¹⁰⁸Hizmetli, "Tarihî Rivâyetlere Göre Hz. Osman'ın Öldürülmesi", s. 174.

¹⁰⁹ Akbulut, *Sahabe Devri Siyâsî Hâdiselerinin Kelâmî Problemlere Etkileri*, s. 166.

¹¹⁰ Açıken, "Hz. Osman Dönemi İç Olaylarında Mervân b. Hakem'in Rolü", s. 337.

Bazı araştırmacılarımız Abdullah b. Sebe' için "mevhum şahıs"¹¹¹ "Sünnî müslümanların icat ettikleri Abdullah b. Sebe' Destanı"¹¹² ifadesini kullanmaktadır. Adnan Demircan, "İbn Sebe'e olması gerekenden fazla rol veren rivâyetler..."¹¹³ den söz eder. Ethem Ruhi Fığlalı da bu konuda "İbn Sebe' ve Sebeyye adı, o günün siyasî ve içtimâî şartları içinde, müslümanların cumhurunun veya siyasî ve ilmî otoritenin benimsediği görüşlerin dışında Hz. Ali ve Ehl-i Beyt hakkında İsrailiyyat ile süslenmiş aşırı fikirler taşıyan ve İslâm ümmetinin birliğini bozmak ve fitne çıkarmak maksadıyla müfsidane faaliyetlerde bulunan şahıs ve zümreler için "takma ad" veya "takbih edici bir yafta" ve hatta muhalifler için kullanılan "aşağılayıcı slogan" olarak ortaya konmuş olabilir",¹¹⁴ demektedir.

Abdullah b. Sebe'in tarihî bir şahsiyet olmadığını ifade eden araştırmacılar, görüşlerine mesnet olarak bir takım deliller getirirler.

Taberî (v. 310/922), konuyla ilgili rivâyetleri Seyf b. Ömer kanalıyla nakletmiş daha sonraki araştırmacıların da kaynağı bu rivâyet olmuştur.¹¹⁵ Seyf b. Ömer hakkında rical kitapları olumsuz ifadeler kullanmaktadır.¹¹⁶ Seyf b. Ömer'in anlattıkları ne dönemin sosyal ve siyasal şartları, ne fikir ve hâdiselerle irtibatı, ne de meslektaşlarının rivâyetleriyle uyumaktadır. Onun, Hz. Ali ve Hz. Osman dönemi olaylarını anlatırken sıkı bir savunmacı düşünceye sahip olduğunu, Hz. Peygamber'in muhterem sahâbîsine söz söyletmemek gibi bir gayretin içine girdiğini iddia etmek mümkündür.¹¹⁷ O, öncelikle sahâbînin siyasî konuda bir yanlışa düşmediğini, o dönemde olup bitenlerin birçoğunun komploları hâdiseler olduğunu düşünmektedir. Böylece hayatı boyunca çevresinde gerçekleşen birçok Şii karakterli oluşumun da aslında yahudi kökenli olduğunu îma etmektedir. Dolayısıyla onun rivâyetlerini Şii gâfî olarak tanımlanan kesimlere cevap olarak algılamak gerekmektedir.¹¹⁸

Abdullah b. Sebe' ile ilgili rivâyette dikkat çeken bir anakronizmden de söz edilmektedir. Şöyle ki, "Ebû Zerr 31/651¹¹⁹ veya 32/652 yılında¹²⁰ vefat etmiştir. İbn Sebe'in zuhuru için verilen 32-33/653-654 yılları, tarihî açıdan Ebû Zerr-İbn Sebe' görüşmesini mümkün kılmamaktadır. Bu durumda İbn Sebe' tarihî bir şahsiyet değildir ve Ebû Zerr de hiçbir zaman onunla karşılaşmamıştır, denilebilir mi?"¹²¹

¹¹¹ Korkmaz, "İbn Sebe Rivâyetinin Tarih ve Makalât Türü Eserlere Yansıması", s. 129.

¹¹² Bayram, *Soruşturma (Tarih-Siyer)*, s. 97.

¹¹³ Demircan, *Haricilerin Siyasî Faaliyetleri*, s. 85.

¹¹⁴ Fığlalı, "The Problem of Abd-Allah Ibn Saba", ss. 379-390.

¹¹⁵ Tâhâ Hüseyin, *el-Fitnetü'l-Kübrâ*, s. 760; Rayyis, *İslâm'da Siyasî Düşünce Tarihi*, s. 57.

¹¹⁶ Apak, *İslâm Tarihi*, II, 241.

¹¹⁷ Korkmaz, "İbn Sebe Rivâyetinin Tarih ve Makalât Türü Eserlere Yansıması", s. 130-34. Ayrıca bk. Rayyis, *İslâm'da Siyasî Düşünce Tarihi*, s. 57.

¹¹⁸ Korkmaz, "İbn Sebe Rivâyetinin Tarih ve Makalât Türü Eserlere Yansıması", s. 130-34.

¹¹⁹ Belâzürî, *Ensâbü'l-Eşraf*, VI, 170; İbn Ebî Bekr, *et-Temhîd*, s. 88; İbn Hacer, *el-İsâbe*, VII, 229.

¹²⁰ Halife b. Hayyât, *Târîhu İbn Hayyât*, s. 31; İbn Kuteybe, *el-Meârif*, s. 146; Taberî, *Târîh*, II, 629-30; Ebû Nuaym, *Hilye*, II, 565; İbn Asâkir, *Târîhu Medineti'd-Dimeşk*, LXVI, 176, 222; İbn Kesir, *el-Bidâye*, VII, 165; Ziriklî, *el-A'lâm*, II, 140; Safedî, *el-Vâfi*, XI, 149; Aydınlı, "Ebû Zerr el-Gıfârî", *DİA*, X, 268.

¹²¹ Fığlalı, *Çağımızda İtikadi İslâm Mezhepleri*, s. 295-96; ayrıca bk. Apak, *İslâm Tarihi*, II, 255.

Öte yandan İbn Sebe' ve fırkasından, Siffin savaşında, Tahkîm olayında ve Hâricî grubun zuhurunda hiç söz edilmemesi, onlara herhangi bir rol verilmemesi, İbn Sebe'in bir vehmden ibaret olduğunu göstermektedir.¹²²

Abdullah b. Sebe'in, Ebû Zerr'e; Muâviye ile ilgili telkinlerde bulunması mantıkî görünmemektedir. Ebû Zerr, ilk müslümanlardandır ve Kur'ân hafızıdır. Rasûlüllah'ın nazarında önemli bir yeri vardır. Vaktiyle yahudi olan Ka'bu'l-Ahbâr'ın kendisine fikir vermesine bile tahammül edemeyip tepkisini fiilî olarak gösteren Ebû Zerr'in, Müslümanlık konusunda Ka'b kadar ihlâslı olmayan Abdullah b. Sebe'in tahriklerine kapıldığı iddiası izaha muhtaçtır.¹²³ Böyle bir değerlendirme, ashâbı kıt görüşlü bir yahudinin oyununa gelen insanlar durumuna da düşürebilir.¹²⁴

Rivâyetlere göre Abdullah b. Sebe' Şam'dan kovulduktan sonra Mısır'a gitmiş, oradan fitne hareketlerini organize etmiştir. Bu olaydan kısa bir süre sonra da Ebû Zerr, Rebeze'ye yerleşmiştir. Şayet Abdullah b. Sebe', Ebû Zerr'e Şam'da Muâviye aleyhinde telkinler vermiş, onu tahrik etmiş olsaydı; o esnada –öncekine nazaran– daha da hassas bir hâlet-i ruhiyeye sahip olan Ebû Zerr'le Abdullah b. Sebe'in diyalog kurması gerekirdi. Oysa bu konuda kaynaklarda hiçbir rivâyet bulunmamaktadır.

Meseleye Abdullah b. Sebe' ve Ebû Zerr'in iktidara karşı gösterdikleri tepkinin mahiyeti açısından baktığımızda; Abdullah b. Sebe'in tepkisinin siyasî içerikli, Ebû Zerr'in tepkisinin sosyal mahiyette olduğunu, dolayısıyla görüşlerinin uyuşmadığını görürüz.

Hâricî ve ashâbtan teberri eden bir kişi olarak Seyf'in rivâyetleri¹²⁵ içinde Şîî fikirlerle kısmen ilişkilendirmiş olduğu Abdullah b. Sebe'i bir günah keçisi gibi kulllanmış, onunla ilişkilendirdiği fikir ve davranışların takipçilerinin şîîler olabileceğini zımnen iddia etmiştir. Böylece o, şîîler ve yahudileri aynı kefeye koymuş ve onları karalamak istemiştir. Bununla birlikte tasvir ettiği İbn Sebe' ile aşırı birçok görüş ve düşüncenin kaynağı olarak gösterilen İbn Sebe' aynı şahsiyet olarak görünmemektedir.¹²⁶ Bu konuda Ebû Zerr'in seçilmesini de onun başlangıçta Hz. Ali'nin halifelliğini istemesiyle ve zahit yaşantısıyla izah edebiliriz.

3. Ebû Zerr'in Kenz'le İlgili Âyete Getirdiği Yorum

Ebû Zerr'in zenginlere yönelik tepkisi, Hz. Osman'ın halifelığının kargaşayla geçen ikinci dönemine rastlamaktadır. Dolayısıyla onun tepkisini “*Hz. Osman dönemindeki fetihlerden elde edilen ve müslümanlara dağıtılan mallarla zengin olanlara*” karşı gösterilen bir tepki olarak sınırlandırmayı düşünemeyiz. Zira Hz. Os-

¹²² Korkmaz, “İbn Sebe Rivâyetinin Tarih ve Makalât Türü Eserlere Yansması”, s. 136; Apak, *İslâm Tarihi*, II, 242.

¹²³ Tâhâ Hüseyin, *el-Fitnetü'l-Kübrâ*, s. 761.

¹²⁴ Demircan, *Haricilerin Siyasî Faaliyetleri*, s. 67.

¹²⁵ Hizmetli, “Tarihî Rivâyetlere Göre Hz. Osman'ın Öldürülmesi”, s. 149-50.

¹²⁶ Korkmaz, “İbn Sebe Rivâyetinin Tarih ve Makalât Türü Eserlere Yansması”, s. 144. Benzer yorumlar için bk. Rayyis, *İslâm'da Siyasî Düşünce Tarihi*, s. 57-58.

man'ın birinci halifelik dönemiyle, Hz. Ömer döneminde zengin olanlara Ebû Zerr herhangi bir tepki göstermemiştir. Onun tepkisi zenginlerle fakirler arasında her geçen gün artan gelir dengesizliğine karşı olmuştur. Hasan İbrahim Hasan, bu dönemde oluşan sosyal tabakayı şu şekilde açıklamaktadır: “Medîne'nin dışındaki vilâyetlerde Hz. Osman'a kızan ve ona kin besleyen sürgünlerin yanında iki halk tabakası daha vardı. Bu tabakalardan biri büyük servet sahibi olan aristokratlar tabakası; diğeri de fakirlik ve yoksulluktan bunalmış bulunan savaşanlar tabakası idi.”¹²⁷

Gerek Hz. Ömer, gerek Hz. Osman'ın ilk döneminde elde edilen gelirleri; özellikle ticaretten anlayan Kureyş değerlendiren, paraya para kazandırırken, bedvî kesimden olanlar da –an gelip bu gelirlerin azalacağını veya kesileceğini düşünmeksizin– harcadılar. Böylece zenginlerle fakirler arasındaki bu uçurum önü alınmaz bir şekilde büyüdü. Görünürde dağıtımdan kaynaklandığı sanılan bu ekonomik problem aslında “*harcamayla-parayı değerlendirmeye*” ilgili bir problemdi. Kanaatimizce Ebû Zerr zengin-fakir arasındaki dengeyi sağlamaya yönelik girişimde bulunurken, konunun bu yönünü göz ardı etmiştir.

Zenginlerin ihtiyaç fazlası mallarını fakirlere vermesiyle sosyoekonomik dengenin sağlanacağına inanan Ebû Zerr, görüşlerini Tevbe Sûresi'nin 34 ve 35. âyetleriyle, Rasûlüllah'tan naklettiği bazı hadislere dayandırıyor. Tevbe Sûresi'nin ilgili âyetleri meâlen şöyledir: “*Ey iman edenler, şu muhakkak ki, hahamların ve rahiplerin pek çoğu bâtil yollarla, insanların mallarını yerler, onları Allah'ın yolundan men ederler. Altın ve gümüş yığıp onları Allah yolunda harcamayanlar yok mu? İşte bunlara pek acıklı bir azabı müjdele! O gün ki bunlar, cehennem ateşinin içinde kızdırılacak da o kimselerin alınları, böğürleri ve sırtları bunlarla dağlanacak, “İşte bu denilecek, nefisleriniz için toplayıp sakladıklarınız! Artık saklayıp istif ettiğiniz bu nesnelere acısını haydi tadın.”*”¹²⁸

Ebû Zerr, âyetlerdeki iki hususun altını çiziyordu. Bunlardan birisi “*âyetlerin ehl-i kitap ve müslümanlara yönelik olduğu*” ikincisi de “*kenz*” kelimesinin kapsamıydı. O, Muâviye'ye bu âyeti okuduğu zaman Muâviye; bu âyetlerin muhatabının “*ehl-i kitap*” olduğunu söyledi. Ebû Zerr itiraz etti: “*Âyetler, hem ehl-i kitap hem de müslümanları muhatap alıyor*” dedi.¹²⁹

Âyetleri zahirine göre yorumlayan Ebû Zerr'in,¹³⁰ burada geçen “*kenz*”e verdiği anlam, sahâbî arasında temayüz eden âlimlerin verdiği anlamlardan farklıydı. Ebû Zerr'e göre “*bir günlük nafakadan fazla malın saklanması, biriktirilmiş mal hükmündeydi, dolayısıyla caiz değildi*”¹³¹.

¹²⁷ Hasan İbrahim, *İslâm Tarihi*, II, 30.

¹²⁸ Tevbe, 9: 34-35.

¹²⁹ İbn Şebbe, *Târîhu'l-Medîneti'l-Münevvera*, III, 1034; İbn Abdirrabbih, *el-İkdü'l-Ferîd*, IV, 306; İbn Asâkir, *Târîh*, LXVI, 198; İbn Ebî Bekr, *et-Temhîd*, s. 192; Umerî, *Asru'l-Hilâfe*, s. 433.

¹³⁰ Ahmed Cevdet Paşa, *Kisâs-ı Enbiyâ*, I, 418; Algül, *İslâm Tarihi*, II, 403.

¹³¹ İbn Asâkir, *Târîhu Medîneti'd-Dimeşk*, LXVI, 198; İbn Teymiyye, *Minhâcü's-Sünne*, VI, 172; İbn Haldûn, *Târîh*, II, 139; Ahmed Cevdet Paşa, *Kisâs-ı Enbiyâ*, I, 418; Sallâbî, *Muâviye b. Ebî Süfyân*, s. 62; Algül, *İslâm Tarihi*, II, 403.

Arapça da “kenz” kelimesinin anlamı, “biriktirmek” “bir araya getirmek” demektir. Bir araya getirilen ve birbirine katılan her şeye “kenz” denilmektedir. Sahâbenin âlimleri, bu âyette tenkit edilen “kenz” ile neyin murad edildiği hususunda farklı görüşlere sahiptirler; ancak onların çoğunluğu, bunun “zekâtı verilmeyen mal” olduğunu söylemişlerdir. Hz. Ömer: “Zekâtını verdiğin her şey kenz değildir” derken, İbn Ömer de : “Velev ki yedi kat yerin altında olsun, zekâtını verdiğin her şey kenz değildir; ama yerin üstünde dahi olsa, zekâtını vermediğin her şey kenzdir” demiştir. Cabir’in görüşü şöyledir: “Malının sadakasını verdiğin zaman, sen, o malın şerrini ondan def etmiş olursun. İşte bu mal kenz olmaz.” İbn Abbâs, “Cenâb-ı Hak; “Onları Allah yolunda harcamazlar” âyetinde, zekâtını vermeyen kimseleri murad etmiştir”, ifadesiyle konuya açıklık getirmektedir.¹³² Ashâbın ictihadı ise “zekâtı verilen malın kenz olmaktan çıktığı” yönündedir.¹³³

Elmalılı, “...her kim olursa olsun, gerek ahbâr (yahudi bilginleri), gerek ruh-bân (hristiyan bilginleri) ve onlara uyan gayrimüslimlerden olsun ve gerekse zekâtlarını vermeyerek nakitlerini saklayan müslümanlardan bulunsun...”¹³⁴ ifadeyle, âyetlerin kapsamına giren muhataplar ve kenzin “zekâtlarını vermeyerek nakitlerini saklayanlar” anlamına geldiğini belirtmektedir.

Hz. Peygamber’in kişi hastalandığı zaman malının üçte birini veya daha azını vasiyet etmesine yönelik teşvikleri vardır. Şayet mal biriktirmek haram olsaydı, o zaman Hz. Peygamber, hasta olan kişiye malının tamamını tasadduk etmesini söylerdi. Bundan da öteye Hz. Peygamber, hasta olmayan kimseye sağlam olduğu, sıhatli olduğu zaman da bunu emrederdi. Hakeza Allah Rasûlü’nün zamanında Hz. Osman, Abdurrahmân b. Avf gibi bir grup zengin şahsiyetler vardı ki, Hz. Peygamber onları mü’minlerin ileri gelenlerinden kişiler olarak kabul ediyordu.¹³⁵

Konuyla ilgili bir değerlendirme de şu şekildedir:

“Âyette, topluma iyi örnek olacak yerde kişisel ihtiraslarını bütün değerlerin üstünde tutan bu din temsilcileriyle birlikte –özellikle o günkü şartlarda– temel iktisadî mübadele araçlarından olan altın ve gümüşü stok ederek ekonomiyi durgunlaştıran ve böylece toplumun çeşitli mahrumiyetlere maruz kalmasına sebebiyet veren kimselerin de acı veren bir azaba çarptırılacakları bildirilmiştir. Bu âyette, Allah’ın hoşnut olacağı yollara harcamak üzere makul birikim sağlayan kişilerin bu kapsamda düşünülmesi için konan özel kayıttan, burada, iktisadî hayatın canlılığını sağlayan mübadele araçlarını sırf kişisel servetlerini artırma amacıyla kilitleyenlerin kastedildiği anlaşılmaktadır. Bu âyetlerin tefsiri sırasında Hz. Peygamber ve sahâbîlere atfen zikredilen birçok rivâyet de, başta zekât ödemeleri olmak üzere gereken vecibeleri ihmal etmeksizin ve üzerinde kul hakkı bulunmaksızın servete sahip olmanın, buradaki yergi ifadesinin kapsamında olmadığını göstermektedir...”¹³⁶

¹³² Râzî, *Tefsîri Kebîr-Mefâtihu'l-Ğayb*, XI, 496.

¹³³ İbn Teymiye, *Minhâcü's-Sünne*, VI, 173.

¹³⁴ Yazır, *Hak Dini Kur'an Dili*, IV, 2520.

¹³⁵ Râzî, *Tefsîri Kebîr-Mefâtihu'l-Ğayb*, XI, 497.

¹³⁶ Komisyon, *Kur'an Yolu Türkçe Meal ve Tefsir*, II, 762-63.

Ebû Zerr'in görüşlerine mesnet kabul ettiği "altın-gümüş biriktirmenin men edildiğine" dair hadislerde¹³⁷ de "ekonominin tıkanmasına yol açacak tarzda altın-gümüş biriktirmenin yasaklandığının" vurgulandığı kanaatindeyiz. Zira Hz. Peygamber "Zekâti verilen her mal saklanabilen dahi olsa kenz değildir. Ancak zekât verilecek miktara ulaşmış da, zekâti verilmeyen her mal, saklanamaz dahi olsa kenzdir"¹³⁸ buyurmuştur.

Görüldüğü gibi, gerek âyetlerde, gerek hadislerde yasaklanan husus "zekât vermeksizin altın gümüş biriktirmektir." Âyetlerde ve hadislerde "altın" kelimesinin özellikle zikredilmesi manidardır. "İslâm bir yandan temel ve ikinci dereceden sermayelerin tümünü insanlar için ve insanların hizmetine vermekte; buna bağlı olarak da işlevsiz tutulmalarına, yani ölü hale getirilmelerine veya stoklanmalarına ya da bir kenara yığıp bırakılmalarına müsaade etmemektedir... Buna ek olarak, herkesin faaliyetinden sağladığı ürüne saygı duyulmalıdır."¹³⁹

Râzî, konuyla ilgili olarak: "Evlâ olan, dinini talep eden bir kimsenin çok mal biriktirmemesidir. Ancak ne var ki dinin zahirî hükümlerine göre de, bu men edilmiştir. Binaenaleyh, birincisi takvâya, ikincisi de fetvanın zahirine hamledilmiştir"¹⁴⁰ demektedir.

Zahitlik, sofuluk ve takvâ yolunda yürüyen Ebû Zerr, halkı da aynı yolda yürümeye sevk etti.¹⁴¹ Onun bu kabil hareketlerinin toplumu tedirgin ettiği anlaşılmaktadır. Nitekim o Mescid-i Nebevî'ye girdiği zaman orada bulunan müslümanlar mescitten ayrılmışlar, sahâbînin birisi Ebû Zerr'e: "İnsanlar senden neden kaçıyorlar?" diye sorunca, o: "Ben onlara Kenz'i yasakladım" cevabını vermiştir.¹⁴² Bu cevaptan onun, Allah'ın insanlara vacip kılmadığı şeyi vacip kılmak; Allah'ın zemetmediği bir konuda insanları zemetmek istediği¹⁴³ anlaşılmaktadır.

Hz. Osman, Ebû Zerr'e: "Mal Allah'ın malıdır" "zengin malıdır" demene ne gerek var? Ben insanları mal kazanmaya, üretmeye, çalışmaya, tasarruf etmeye teşvik ederim ve mallarını Allah için vermelerini isterim. Onlara ne sahip olduğunuz mallarınızı infak edin, ne de onları sadaka olarak veriniz der, zor kullanırım. Bu benim görevim değildir"¹⁴⁴ diyerek Ebû Zerr'in hareketini maslahata uygun bulmadı;¹⁴⁵ hatta onu bu tutumundan dolayı azarladı. Bu hususta Hz. Osman haklıydı. Onun görevlerinden biri de halkın refahını artırmaktır. Bu da çalışma ve servet kazanmayla sağlanabilirdi.¹⁴⁶ Hz. Osman'ın verdiği cevap, İslâm hukuku açısından son derece yerindeydi. Çünkü halifenin müslümanların ellerinde bulunan mal-

¹³⁷ İlgili hadisler için bk. Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, V, 156, 168, 366; İbn Sa'd, *et-Tabakâtü'l-Kübrâ*, IV, 229; İbn Teymiyye, *Minhâcüs-Sünne*, VI, 172.

¹³⁸ Buhârî, *Zekât*, 4.

¹³⁹ Mutahhari, *İslâmî İktisadın Felsefesi*, s. 208-209.

¹⁴⁰ Râzî, *Tefsîri Kebîr-Mefâtihu'l-Ğayb*, XI, 498.

¹⁴¹ Ahmed Cevdet Paşa, *Kısâs-ı Enbiyâ*, I, 418.

¹⁴² İbn Asâkir, *Târîhu Medîneti'd-Dimeşk*, LXVI, 195.

¹⁴³ İbn Teymiyye, *Minhâcüs-Sünne*, VI, 173.

¹⁴⁴ Taberî, *Târîh*, II, 615; İbn Ebî Bekr, *et-Temhîd*, s. 85; Hizmetli, "Tarihî Rivâyetlere Göre Hz. Osman'ın Öldürülmesi", s. 164; Akbulut, *Sahabe Devri Siyâsî Hâdiselerinin Kelâmî Problemlere Etkileri*, s. 173.

¹⁴⁵ Algül, *İslâm Tarihi*, II, 404.

¹⁴⁶ Akbulut, *Sahabe Devri Siyâsî Hâdiselerinin Kelâmî Problemlere Etkileri*, s.173.

ları zorla alarak, bunları ihtiyaç sahiplerine dağıtmak gibi bir görev ve yetkisi yoktur. Zekâtı ödedikten sonra halkın istediği kadar dünyalığa sahip olması dinen meşrudur. Halife'nin bunun aksi istikamette davranarak Ebû Zerr'in görüşlerini uygulamaya kalkması hukuksuzluk ve baskı olurdu.¹⁴⁷

Ebû Zerr'in verdiği tepki, zengin-fakir sınıfları arasındaki gerilime davetiye çıkaracak bir etkiye sahipti ki bu, fitneye kapı açmak demektir. Onun "*insanların en doğrusu olması*" diğerlerinden faziletli olduğu anlamına gelmez. Aksine sahih bir hadiste Hz. Peygamber onu "*zayıf bir kişi olarak görmüş, onu kendisinden çok sevdiğini söyleyerek emirlik istememesini*" tembihlemiştir.¹⁴⁸ Aynı şekilde Hz. Peygamber: "*Kuvvetli mü'minin zayıf mü'minden, Allah'a daha hayırlı ve sevimli*"¹⁴⁹ olduğunu belirtmiştir. Dolayısıyla kuvvetli mü'minlerin şûra ehlinin verdiği karar, daha hayırlıdır.¹⁵⁰

Konunun Hz. Osman'la ilgili olan iki yönünden söz edebiliriz. Ebû Zerr'in tepki verdiği yerin "*Şam*" olması, üzerinde durmamız gereken bir ayrıntıdır. Ebû Zerr, Hz. Ömer döneminde ve Hz. Osman zamanında Medîne'de ikâmet ettiği günlerde -şartlar aşağı yukarı aynı olduğu halde- herhangi bir tepki göstermemişken, Şam'a gidince toplumu sarsacak boyutta tepkiler vermiştir. Hz. Osman'ın, Hz. Ömer döneminde yasaklanan sahâbînin Medîne'ye çıkma yasağını kaldırması, bu problemin temel sebebidir.

Öte yandan Hz. Osman'ın gelir dağılımındaki farklılıkları azaltacak bir metodu uygulamadığını da görüyoruz. O atâ dağıtımında Hz. Ömer'in metodunu izledi. Oysa Hz. Ömer zamanında ortaya konan malî sistemden, Kureys'le diğerleri arasındaki maddî farklılaşmalardan şikâyet edildiği görülür. Ama onun gücü ve fetih döneminde ganimetlerin çokluğu bu şikâyetleri örtmüştü. Bu sistemin anlamı pratikte, Muhacirîn'la Ensâr'ı üstün tutmak, onları atâ'da öne geçirmekti. Arapların geneli ise son iki dereceye yerleşti. Kureysliler'in ticareti iyi bilmeleri, paraya para kazandırmalarına karşı, bedevîlerin aşırı harcamaları aralarındaki ekonomik dengeyi ciddi bir şekilde sarstı. Bu da iktisadî bir farklılaşmaya ve bir çeşit hoşnutsuzluğa yol açan unsurlardan biri oldu.

Bu unsurlar, Ebû Zerr'in tepkisinde önemli derecede etkili olmuştur. Bu noktada ihlâsından, samimiyetinden şüphe etmemekle birlikte, Ebû Zerr'in devletin birlik ve beraberliğe çok muhtaç olduğu hassas bir dönemde, başka sahâbîden destek bulamadığı argümanlarla Halife'yi meşgul etmesini, toplumun kafasını karıştırmasını isabetli bir yaklaşım olarak değerlendiremiyoruz. Onun yapması gereken Hz. Peygamber'in "*emirlikten uzak durması*" yönündeki tembihatını göz önüne

¹⁴⁷ Apak, *İslâm Tarihi*, II, 256.

¹⁴⁸ Ebû Zer: "Ya Rasûlallah! Beni herhangi bir yere vali tayin etmeyecek misin?" diye sorunca, Hz. Peygamber onun sırtına hafifçe vurdu ve: "Sen zayıf bir adamsın. Valilik kıyamet gününde hüsrân ve pişmanlıktır. Ancak hakkı ile o vazifeyi ele alan ve elindeki vazifeyi eksiksiz yapan kimse bu hüsrân ve pişmanlıktan kendini kurtaracaktır... Ey Ebû Zer! Kendim için istediğim hayrı senin için de isterim. Sen yufka yürekli olduğun sürece, iki kişi söz konusu olsa dahi sakın emir olma; herhangi bir yetim malî idaresini de üzerine alma!" buyurdu. (Müslim, İmâre, 16, 17; Nesâî, Vesâye, 10).

¹⁴⁹ Müslim, Kader, 34.

¹⁵⁰ İbn Teymiyye, *Minhâcû's-Sünne*, VI, 173.

olarak, emrivaki hareketlerden ziyade, fikir bazında, uygun bir üslupla bir nevi danışmanlık görevi olabilirdi.

Netice itibariyle Râşid Halifeler'in, Hz. Peygamber'den sonra, ülkeyi O'nun yöntemlerine uyarak idare ettiklerini, söyleyebiliriz. "Bu insanlar, Hz. Peygamber'le beraber bulunmuş, O'nun terbiyesiyle yetişmiş, İslâm'ın her safhasını O'nunla birlikte geçirmiş ve O'ndan gerekli yönetim bilgilerini öğrenmişlerdir... Bu sebeptendir ki, bu devir İslâm tarihi boyunca hukukçular, muhaddisler ve diğer İslâm âlimleri hatta dinine bağlı bütün müslümanlar tarafından örnek bir devir olarak kabul edilmiştir."¹⁵¹ Dört Halife, kabile kavgalarına ve bu kavgaları körükleyen hicivlere karşı çıkmışlar, toplumsal dayanışmanın ve İslâm kardeşlik bağının Arap kabilelerinin bencil çıkarlarına ve çekişmelerine üstün gelmesi için çalışmışlardır.¹⁵² Râşid Halifeler'den birisi olarak Hz. Osman, İslâm toplumunun huzuru için elinden geleni yapmış, ancak değişen şartlar sebebiyle zorlanmıştır. Bu hengâmede Hz. Peygamber'in terbiyesinde yetişmiş Ebû Zerr'in rol model bir şahsiyet sıfatıyla Halife'nin yükünü hafifletmesi, en azından zaten gergin olan ortamı yumuşatacak davranışlarda bulunması, kanaatimizce hem kendisi açısından, hem toplum açısından daha yararlı olurdu.

Sonuç - Değerlendirme

Sahâbî arasında özü sözü aynı, söylemleriyle yaşantısı bire bir örtüşen bir şahsiyet olarak temayüz eden Ebû Zerr el-Ğifârî, çok sesli, çalkantılı bir yaşam sürmüş, fakat sessiz sedasız bir şekilde Rebeze'de vefat etmiştir. Onun vefatı, yönetim muhalifleri tarafından bir koz olarak kullanılarak, iktidar yıpratılmaya çalışılmıştır.

Ebû Zerr'in Muâviye'ye ve Hz. Osman'a gösterdiği tepki, halkın yaşantısındaki dünyaya meyleden, israf ve lükse düşkünlükle kendini gösteren değişikliklere ve zengin fakir arasında her geçen gün büyüyen gelir dağılımındaki dengesizliğe karşı olmuştur. O, bir müslümanın bir günlük nafakasından fazla mallarını kenz (stok) olarak nitelendirip, bunun fakirlere verilmesini söylemiş, kendisi gibi halkın da "bir lokma bir hırkaya" kanaat ederek yaşamasını istemiş, devlet yönetimini bu konuda icraata davet etmiş; talebine olumlu cevap alamayınca, görüşlerini fakirlerle paylaşıp kamuoyu oluşturmaya çalışmıştır.

Hz. Ebû Bekir, Hz. Ömer ve Hz. Osman'ın ilk dönemlerinde herhangi bir tepkisine rastlanılmayan Ebû Zerr'in Hz. Osman dönemindeki kargaşa ortamında gösterdiği tepkide, Hz. Osman'ın sahâbînin Medîne dışına çıkmasına izin vermesi ve atâ sistemindeki dağıtımın doğurduğu sonuç etkili olmuştur.

Ebû Zerr, çoğunluğunu Kureys'in oluşturduğu zenginlerle, ekserisi bedevîlerden oluşan fakirler arasındaki gelir dağılımında görülen dengesizliği çözmeye yönelik bu girişiminde, problemi tek yönlü değerlendirmiş; zengin olanların bir günlük nafakasından fazlasını fakirlere vermekle problemin çözüleceğini düşün-

¹⁵¹ Savaş, "Râşid Halifeler Arasındaki Akrabalık Bağları", s. 125.

¹⁵² Goldziher, *Klâsik Arap Literatürü*, s. 41.

müştür. Oysa vaktiyle çoğu zengin olan o dönemdeki fakirlerin esas sorunu, elleri- ne geçen parayı değerlendirememeleridir. Ebû Zerr'in fikirlerinin -fakirleri "hazır yiyiciliğe" zenginleri de "tebelliğe" sevk edecek mahzurlar doğuracağından- tat- biki, sosyoekonomik açıdan mümkün görünmemektedir. Vaktiyle bir ticaret erbabı olan Halife'nin, onun görüşlerine itibar etmemesinde meseleye bu zaviyeden bak- masının etkili olduğunu düşünüyoruz.

O an devletin içinde bulunduğu kaos ortamında hem devletin birlik ve bera- berliğini zedelemeye, hem de Ebû Zerr'in istismarına yol açabilecek bu tutumu, Hz. Osman'ı önlem almaya sevk etmiştir. Yapılan müzakereler sonunda Ebû Zerr'in de isteği üzerine Halife, onu Rebeze'ye göndermiştir. Hz. Osman'ın ona sürgün mua- melesi yapmaması, tercihi doğrultusunda Rebeze'ye göndermesi, Ebû Zerr'in tep- kisinin siyasî olmamasıyla alâkalıdır. Ebû Zerr, Hz. Peygamber'den sonra üç halife- ye de bîat etmiş, hiçbir zaman siyasî anlamda onlara muhalefet etmemiştir.

Ebû Zerr'in sosyal içerikli, ferdî tepkisi, zaten kargaşa içinde olan devletin birlik ve beraberliğini zedeleyecek mahiyette olması hasebiyle, her şeyden önce zamanlama açısından uygun bir tepki olarak görünmemektedir. Tebaadan biri ola- rak ona düşen Halife'ye itaat etmektir. Fikrini söyleme hürriyetine sahip olmakla birlikte, onun Halife'ye emrivaki yapmak gibi bir hak ve salâhiyeti yoktur. Onun birçok faziletleriyle öne çıkan bir sahâbî olması, ona bu hak ve salâhiyeti verme- mektedir. Zira Hz. Osman'ın faziletiyle ilgili de birçok hadis nakledilmektedir. Aynı şekilde, Hz. Peygamber'in "*Ebû Zerr'in idarecilik istemesine*" dair ikazının, "*devlet idaresine müdahaleyi*" de kapsadığını söyleyebiliriz.

Ebû Zerr'in fikirlerinde, varlığı tartışmalı olan Abdullah b. Sebe'in tesiri ol- duğuna, onun Ebû Zerr'e "akıl hocalığı" yaptığına dair rivâyetler hem senet, hem metin yönünden tutarlı ve mantikî görünmemektedir.

Kaynakça

- Ahmed b. Hanbel, (v. 241/885), *el-Müsned*, Mısır 1313.
- Ahmed Cevdet Paşa, *Kısâs-ı Enbiyâ ve Tevârîhi Hulefâ*, sad. Ali Arslan, İstanbul 1980.
- Akarsu, Murat, *Hz. Osman ve Hilâfeti*, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara 2001, (yayımlanmamış Doktora Tezi).
- Akbulut, Ahmet, *Sahabe Devri Siyasî Hâdiselerinin Kelâmî Problemlere Etkileri*, İstanbul 1992.
- Algül, Hüseyin, *İslâm Tarihi*, İstanbul 1986.
- Ali Şeriati, *İnkılâpçı ve Sosyal Adaletçi Ebû Zerr-i Ğifârî*, çev. Salih Okur, İstanbul 1987.
- Altınay, Ramazan, "Erken Dönem İslâm Toplumunda Zenginler ve Fakirler", *Din Bilimleri Akademik Araştırma Dergisi*, yıl. 2006, C. VI, S. II, ss. 198-222.
- Apak, Âdem, *Anahatlarıyla İslâm Tarihi -II- (Hulefâ-i Râşidîn Dönemi)*, İstanbul 2009.
- , "Hz. Osman'ın Halifelik Döneminde Meydana Gelen Siyasî Problemler ve Sebepleri Üzerine Bazı Değerlendirmeler", *Usûl: İslâm Araştırmaları*, 2005, S. 4, ss. 157-170.
- , "Hz. Osman'ın Hilâfeti Döneminde Ümeyyeoğulları'nın Devlet İdaresindeki Yeri", *Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, Bursa 1998, C. VII, S. 7, ss. 487-522.
- Atçeken, İsmail Hakkı, "Hz. Osman Dönemi İç Olaylarında Mervân b. Hakem'in Rolü", *Selçuk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, S. IX, Konya 2000, ss. 315-349.
- Aycan, İrfan, *Saltanata Giden Yolda Muâviye b. Ebî Süfyân*, Ankara 1990.
- Aycan, İrfan-Söylemez, Mahfuz, *İdeolojik Tarih Okumaları*, Ankara 1998.
- Aydınlı, Abdullah, "Ebû Zerr el-Ğifârî", *TDV İslam Ansiklopedisi (DİA)*, İstanbul 1994, X, 266-269.
- Bakır, Abdülhâlık, *Hz. Ali Dönemi*, Ankara 1991.
- Balcı, İsrail, "Bir Yalnız Sahâbî Ebû Zerr el-Ğifârî", *Ondokuz Mayıs Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, S. 10, Samsun 1998, ss. 351-386.

- Bayram, Mikail, *Soruşturma (Tarih-Siyer)*, Ankara 1991.
- el-Belâzürî, Ahmed b. Yahyâ, (v. 279/892), *Ensâbü'l-Esrâf*, thk. Süheyl Zekkâr, Riyâd Zirikli, Beyrut 1996.
- el-Buhârî, Ebû 'Abdullah Muhammed (v. 256/870), *Sahîhu'l-Buhârî*, İstanbul 1992.
- Cevâd Alî, *el-Mufasssal fî Târîhi'l-Arab Kable'l-İslâm*, Dâru's-Sâkî 2001.
- Demir, Halis, "Meşruiyet Açısından Hz. Osman'ın Öldürülmesinin İncelenmesi", *Sütçü İmam Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, Kahramanmaraş 2008, C. 6, S.11, ss. 77-119.
- Demircan, Adnan, *Haricilerin Siyasî Faaliyetleri*, İstanbul 1996.
- Demirci, Mustafa, "Hz. Osman Devri Fitne Olaylarının Sosyoekonomik Boyutları", *İslâmiyat Dergisi*, C. VII, S. I, Ankara 2004, ss. 155-170.
- , "Ammûriye", *TDV İslam Ansiklopedisi (DİA)*, İstanbul 1991.
- Dûrî, Abdülaziz, *İlk Dönem İslâm Tarihi*, çev. Hayrettin Yücesoy, İstanbul 1991.
- Ebû Nuaym, (v. 430/1038), *Hilyetü'l-Evliyâ ve Tabakâtü'l-Esfiyâ*, Beyrut 1984.
- Fiğlalı, Ethem Ruhi, *Çağımızda İtikadi İslâm Mezhepleri*, Ankara 1993.
- , "The Problem of Abd-Allah Ibn Saba", *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi İslâm İlimleri Enstitüsü Dergisi*, C. V, Ankara 1982, ss. 379-390.
- Goldziher, Ignace, *Klâsik Arap Literatürü*, çev. Azmi Yüksel, Rahmi Er, Ankara 1993.
- Günal, Mustafa, *Hz. Ali Dönemi ve İç Siyaseti*, İstanbul 1998.
- Halîfe b. Hayyât (v. 240/854), *et-Tabakât-Târîhu İbn Hayyât* thk. Ekrem Ziya el-Umerî, Riyad 1982.
- Hasan İ. Hasan, *Siyasî-Dinî-Kültürel-Sosyal İslâm Tarihi*, çev. İsmail Yiğit, Sadreddin Gümüş, İstanbul 1985.
- Hitti, Philip K., *Siyasî ve Kültürel İslâm Tarihi*, çev. Salih Tuğ, İstanbul 1989.
- Hizmetli, Sabri, "Tarihî Rivâyetlere Göre Hz. Osman'ın Öldürülmesi", *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, S. XXVII, Ankara 1985, ss. 149-176.
- Hudârî Bek Muhammed, *Muhâdaratü Târîhi'l-Ümeme'l-İslâmiyye*, Beyrut ty.
- el-İşş, Yûsuf (v. 1387/1967), *ed-Devletü'l-Umeviyye*, Dimesk 1985.
- İbn Abdîrabbih, Ebû Ömer b. Ahmed b. Muhammed (v. 327/939), *Kitâbu'l-İkdil'l-Ferîd*, thk. Ahmed Emîn - İbrahîm el-Ebyârî, Kahire 1962.
- İbn Asâkir, (v. 571/1175), *Târîhu Medîneti'd-Dimesk*, thk. Muhibbuddîn Ebî Saîd, Beyrut 1996.
- İbn Ebî Bekr, Muhammed b. Yahyâ (v. 741/1340), *et-Temhîd ve'l-Beyân fî makteli's-Şehîd Osman*, thk. Mahmûd Yûsuf Zâyed, Katar 1985.
- İbn Hacer, el-Askalânî (v. 852/1447), *el-İsâbe fî Temyîzi's-Sahâbe*, thk. Ali M. el-Bicâvî, Beyrut, 1992.
- İbn Haldûn, Abdurrahman b. Muhammed (v. 808/1405), *Târîhu İbn Haldûn*, Beyrut ty.
- İbn Kesîr, Ebu'l-Fidâ İsmail b. Ömer (v. 774/1373), *el-Bidâye ve'n-Nihâye*, Beyrut 1861.
- İbn Kuteybe, Ebû Muhammed Abdullah b. Müslim (v. 276/889), *el-Meârif*, Beyrut 1987.
- İbn Sa'd, Ebû Abdillâh Muhammed (v. 230/844), *et-Tabakâtü'l-Kübrâ*, Beyrut ty.
- İbn Şebbe, Ebû Zeyd (v. 262/876), *Târîhu'l-Medîneti'l-Münevvera*, thk. Muhammed Şeltut, Cidde 1973.
- İbn Teymiyye, Takıyyüddîn Ebu'l-Abbâs (v. 728/1263), *Minhâcü's-Sünne*, yy., ty.
- İbnü'l-Arabî, Ebû Bekr (v. 543/1148), *el-Avâsım mine'l-Kavâsım*, thk. Muhibbuddîn el-Hatîb, Kahire 1399.
- İbnü'l-Esîr, İzzüddîn Ebu'l-Hasen (v. 630/1232), *el-Kâmil fi't-Târîh*, thk. Abdullah el-Kâdî, Beyrut 1995.
- , *Üsdü'l-Ğabe fî Ma'rifeti's-Sahâbe*, Kahire 1970.
- İbnü'l-Verdî, Zeynüddîn Ömer b. Muzaffer (v. 749/1348), *Târîhu İbnü'l-Verdî*, Beyrut 1996.
- Kılıç, Ünal, "Küfelilerin Hz. Osman'a Muhalefet Etmelerinin Sebepleri", *Cumhuriyet Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, C. V, S. II, Sivas 2002, ss. 239-260.
- Komisyon, *Kur'an Yolu Türkçe Meal ve Tefsir*, çev. H. Karaman, M. Çağırıcı, İ. Kafi Dönmez, S. Gümüş Ankara 2007.
- Korkmaz, Siddık, "İbn Sebe Rivâyetinin Tarih ve Makalât Türü Eserlere Yansımaları", *Din Araştırmaları Dergisi*, C. X, S. XXIX, Eylül - Aralık 2007, ss. 129-144.
- Mahmûd Şâkir, *Dört Halife*, çev. Fikret Aydın, İstanbul 1994.
- el-Makdisî, Ebû Nasr (v. 355/966), *el-Bed' ve't-Târîh*, thk. Cl. Huart, Paris 1916.
- Mâlik b. Enes (v. 179/795), *el-Muvatta'*, nşr. Muhammed Fuâd Abdülbâkî, Kahire 1951.
- el-Mes'ûdî, Ebu'l-Hasen (v. 346/957), *Mürücü'z-Zehab ve Meâdinü'l-Cevher*, thk. M. Muhyiddîn Abdülhamid, Mısır 1964.
- Muhammed Rıza, *Zi'n-Nureyn Osman b. Affân*, Beyrut, 1982.
- el-Muhibb et-Taberî, Ebû Ca'fer (v. 694/1295), *er-Riyadu'n-Nâdıra fî Menâkibi'l-Aşera*, Beyrut 1984.
- Mutahhari, Murtaza, *İslâmî İktisadın Felsefesi*, çev. Kenan Çamurcu, İstanbul 1995.
- Müslim, Ebu'l-Huseyn Müslim b. Haccâc (v. 261/877), *Sahîhu Müslim*, İstanbul 1992.
- en-Neseî, Ebû 'Abdurrahmân Ahmed b. Şu'ayb (v. 279/892), *es-Sünen*, İstanbul 1992.
- Nevin, A. Mustafa, *İslâm Siyasî Düşüncesinde Muhalefet*, çev. Vecdi Akyüz, İstanbul 1990.
- Ömer Ferrûh, *Târîhu Sadri'l-İslâm ve'd-Devleti'l-Umeviyye*, Beyrut 1976.
- er-Rayyis, Ziyâüddîn, *İslâm'da Siyasî Düşünce Tarihi*, çev. İbrahim Sarmış, İstanbul 1995.

- er-Râzî, Fahrüddîn, *Tefsîri Kebîr-Mefâtihu'l-Ğayb*, çev. S. Yıldırım, L. Cebeci, S. Kılıç, S. Doğru, Ankara 1991.
- es-Safedî, Salâhuddîn Halîl, *el-Vâfî bi'l-Vefeyât*, thk. Ahmed Arnaût-Türkî Mustafa, Beyrut 2000.
- es-Sallâbî, Ali Muhammed, *Muâviye b. Ebî Süfyân*, Mısır 2008.
- Sarıtaş, Adem, *Ebû Zerr el-Ğıfârî -Hayatı ve Şahsiyeti-* Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Konya 1997, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi).
- Savaş, Rıza, "Râşid Halifeler Arasındaki Akrabalık Bağları", *İstem*, yıl. 3, S. 6, Konya 2005, ss. 121-133.
- es-Sercânî, Rağıb, *Kıssatü'l-Fitne*, yy., ty.
- Seyf b. Ömer el-Esedî (v. 200-202/803-805), *el-Fitne ve Vak'atü'l-Cemel*, thk. A. Râtib Armûş, Beyrut 1986.
- Söylemez, Mahfuz, "Hz. Osman Dönemindeki Ekonomik Krizin Garnizon Kentlere Etkisi -Kûfe Örneği-" *Gazi Üniversitesi Çorum İlahiyat Fakültesi Dergisi*, C. II, S. 3, Çorum 2003, ss. 66-86.
- et-Taberî, Muhammed b. Cerîr (v. 310/922), *Târîhu'l-Ümem ve'l-Mülûk*, Beyrut 1986.
- Tâhâ Hüseyin, *İslâmiyyât el-Fitnetü'l-Kübrâ -I-*, Beyrut 1984.
- Topaloğlu, Fatih, "Hz. Ali'nin Hz. Osman Döneminde Halife İle İlişkileri", *Dokuz Eylül Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Hz. Ali Sempozyumu Bildirileri* 24-25 Ekim 2007, İzmir 2009, ss. 305-315.
- Umerî, Ekrem Ziya, *Asru'l-Hilâfeti'r-Râşide*, yy. ty.
- Varol, M. Bahaüddin, "Râşid Halifeler Dönemi Toplumsal Değişme Üzerine Bazı Değerlendirmeler", *İstem*, yıl. 3, S. 6, Konya 2005, ss. 195-213.
- Vida, G. Levi Della, "Osman", *İslam Ansiklopedisi (İA)*, İstanbul 1964, IX, 427-431.
- Watt, Montgomery, *İslâm Düşüncesinin Teşekkül Devri*, çev. Ethem Ruhi Fiğlalı, Ankara 1981.
- el-Ya'kûbî, Ahmed b. Ebî Ya'kûb (v. 284/897), *Târîhu'l-Ya'kûbî*, Beyrut 1960.
- Yâkut el-Hamevî, Şihabuddîn Ebî Abdillâh (v. 626/1228), *Mu'cemu'l-Büldân*, Beyrut ty.
- Yazır, Elmalılı Muhammed Hamdi, *Hak Dini Kur'ân Dili*, İstanbul 1979.
- ez-Zehabî, Muhammed b. Ahmed (v. 748/1374), *Tezkirati'l-Huffâz*, Beyrut 1998.
- ez-Zirikî, Hayruddîn (v. 1396/1976), *el-A'lâm Kâmûsu Terâcim*, Dâru'l-İlm 2002.
- Zorlu, Cem, *İslâm'da İlk İktidar Mücadelesi*, Konya 2002.